

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ**

**ΔΙΑΤΜΗΜΑΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ ΤΟΥ
ΤΟΜΕΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ: ΓΝΩΣΗ, ΑΞΙΕΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ**

ΚΡΙΤΩΝ

ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΥΠΑΚΟΗΣ-ΑΝΥΠΑΚΟΗΣ

Ο **Θάνατος του Σωκράτη** είναι πίνακας που φιλοτέχνησε ο Γάλλος ζωγράφος Ζακ-Λουί Νταβίντ το 1787. Απεικονίζει τη σκηνή του θανάτου του Σωκράτη ο οποίος καταδικάστηκε γιατί, σύμφωνα με τις κατηγορίες, εισήγαγε «καινά δαιμόνια» (νέες θεότητες) στη λατρεία ενώ παράλληλα διέφθειρε τους νέους. Ο πίνακας εκτίθεται στο Μητροπολιτικό Μουσείο Τέχνης της Νέας Υόρκης.

Εισηγήτρια: Μπελικάιδη Έλενα

Επιβλέπουσα Καθηγήτρια: κ. Χλόη Μπάλλα, Επίκουρη Καθηγήτρια στο Πανεπιστήμιο Κρήτης

ΡΕΘΥΜΝΟ 2012

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Ευχαριστίες.....	
Εισαγωγή.....	
Περίληψη.....	
I. Κεφάλαιο	
1.1 Η Σωκρατική ηθική	
1.2 Η Σωκρατική καινοτομία του αγαθού θεού.....	
1.3 Η νόμιμη αλλά άδικη καταδίκη.....	
II. Κεφάλαιο	
2.1 <i>Κρίτων</i> : Ο Σωκράτης και η υπακοή στο νόμο.....	
2.2 Αντιρρήσεις στα τέσσερα βασικά επιχειρήματα των Νόμων υπέρ της υπακοής στο νόμο.....	
2.2.1 Κάθε πολίτης δεσμεύεται από ένα δια βίου συμβόλαιο να υπακούει στο κράτος στο οποίο ζει;.....	
2.2.3 Η ανταπόδοση της αδικίας.....	
2.2.4 Παραβίαση ενός άδικου νόμου σημαίνει καταστροφή της πόλης;.....	
2.2.5 Ή πείσει να αλλάξει ο νόμος ή υπάκουσε στο νόμο.....	
2.3 Μπορούμε να διαβάσουμε τον <i>Κρίωνα</i> χωρίς να προδιαγράψει υπακοή σε κάθε νόμο;	
2.4 Επιχειρήματα υπέρ της ανυπακοής του Σωκράτη στο νόμο.....	
III. Κεφάλαιο	
Ο <i>Κρίτων</i> και η <i>Απολογία</i> δύο διάλογοι που αλληλοσυμπληρώνονται.....	
IV.Κεφάλαιο	
Τι οδηγεί τον Σωκράτη στην τελική του επιλογή;.....	
V. Κεφάλαιο	
Συμπεράσματα.....	
Βιβλιογραφία	

Ευχαριστίες

Για την ολοκλήρωση αυτής της εργασίας ένιωσα την ανάγκη να ευχαριστήσω όλους τους ανθρώπους, που κατά την διάρκεια της ενασχόλησής μου με αυτήν, μου παρείχαν τη βοήθεια, τη συμπαράσταση, αλλά και τη συμπαράταξή τους, χωρίς τα οποία θα μου ήταν εξαιρετικά δύσκολο να προχωρήσω και να ανταπεξέλθω σε όλα εκείνα που μία τέτοια εργασία απαιτεί.

Πρώτα-πρώτα, οφείλω να ευχαριστήσω θερμά την κ. Χλόη Μπάλλα, την επόπτρια καθηγήτριά μου, για τις χρήσιμες συμβουλές της και τις υποδείξεις της, καθώς και για την εν γένει καθοδήγηση που μου παρείχε. Υπήρξε εξαιρετικά συνεργάσιμη και πάντοτε διαθέσιμη για οποιαδήποτε απορία ή προβληματισμό και αν είχα κατά τη διάρκεια της προσπάθειάς μου να ολοκληρώσω αυτή τη μελέτη. Η καθοδήγησή της υπήρξε απαραίτητη και σημαντική κάθε φορά που παρουσιάστηκαν δυσκολίες. Την ευχαριστώ επίσης θερμά που μου παρείχε τη δυνατότητα να ασχοληθώ με τα ζητήματα που προκάλεσαν το ενδιαφέρον μου.

Επιθυμώ εν συνεχεία να ευχαριστήσω την κ. Μαρία Βενιέρη, τον κ. Γιώργο Καραμανώλη, τον κ. Κωνσταντίνο Σαργέντη και τον κ. Ανδρέα Λέμπεντεφ για τις διαφωτιστικές τους συζητήσεις καθ' όλη την διάρκεια των μεταπτυχιακών μου σπουδών, την ενθάρρυνση και την βοήθειά τους από κάθε άποψη.

Ακόμη θα ήθελα να ευχαριστήσω μέσα από την καρδιά μου την οικογένειά μου. Τους γονείς μου Βασίλη και Άννα που βρίσκονται πάντα δίπλα μου και που με την αγάπη τους, την ηθική και υλική τους συμπαράσταση μπόρεσα να εκπληρώσω τους στόχους μου. Τα αδέρφια μου Μαρία και Μάκη για την αγάπη τους και την συμπαράστασή τους. Χωρίς τη συμπαράσταση, την εμπιστοσύνη και την αγάπη της οικογένειάς μου, δεν θα μπορούσε να εκπληρωθεί κανένας στόχος μου.

Τέλος, ένα μεγάλο ευχαριστώ στο Δημήτρη για τις συμβουλές του, το ενδιαφέρον του, την ηθική του στήριξη και την ανεκτικότητα του.

Αλμυρός, Απρίλιος 2012

Έλενα Μπελικάϊδη

Εισαγωγή

Έχει κανείς υποχρέωση να υπακούσει σε μια άδικη δικαστική απόφαση, όπως αυτή του να θανατωθεί ένας δίκαιος φιλόσοφος σαν το Σωκράτη;¹ Η εργασία αυτή έχει ως θέμα της τον Πλατωνικό διάλογο *Κρίτων* και την πολιτική υπακοή του Σωκράτη στο νόμο. Συγκεκριμένα πραγματεύεται την απόφαση του Σωκράτη να παραμείνει στη φυλακή, να μην αποδράσει, όπως του προτείνει ο καλός του φίλος Κρίτων και να υποστεί τη θανατική ποινή την οποία του επέβαλε το δικαστήριο της πόλης του.

Σκοπός της εργασίας είναι η ανάλυση των επιχειρημάτων του πλατωνικού διαλόγου. Να εξεταστούν σε βάθος τα κεντρικά επιχειρήματα που προβάλλονται με την προσωποποίηση των Νόμων στον διάλογο. Να ερευνηθούν τα λογικά κενά αυτών των επιχειρημάτων καθώς και τα συμπεράσματα στα οποία καταλήγουν. Πιο συγκεκριμένα θα υποστηριχτεί πως αν και τα επιχειρήματα που προβάλλουν οι Νόμοι στον πλατωνικό διάλογο του *Κρίωνα* οδηγούν εύλογα στο συμπέρασμα ότι ο Σωκράτης δεν πρέπει να αποδράσει από το κρατητήριο και πρέπει να υπακούσει στο νόμο, ο Σωκράτης εξετάζεται ότι χαράζει τη δική του πορεία της φιλοσοφικής ανυπακοής και δεν προβάλλει κανένα αντεπιχείρημα προς μια διαφορετική κατεύθυνση και συγκεκριμένα προς την κατεύθυνση της πολιτικής ανυπακοής² στο νόμο. Υποστηρίζω πως ο Σωκράτης θα έπρεπε να επιδείξει πολιτική ανυπακοή καθώς η απόφαση του δικαστηρίου είναι μια άδικη απόφαση. Αν λάβουμε μάλιστα υπόψη το ιστορικό πλαίσιο της εποχής εκείνης με βάση τις γενικότερες συζητήσεις³ που γίνονταν για το νόμο⁴ και εντάξουμε και τον διάλογο του *Κρίωνα* σε αυτή την

¹Kahn, C. H. (1998). "Pre-Platonic Ethics", στο *S. Everson* επιμ. *Companions to Ancient Thought. 4: Ethics*. Cambridge: Cambridge University Press, σελ. 27-48

² Η πολιτική ανυπακοή είναι μια θεωρία της πολιτικής φιλοσοφίας, που αναφέρεται στην άρνηση του πολίτη να υπακούσει ή να συμμορφωθεί με νόμο ή άλλη προσταγή της πολιτικής εξουσίας που θεωρεί ανήθικο, άδικο ή παράλογο, με σκοπό η πολιτική εξουσία να πειστεί ή να εξαναγκαστεί να καταργήσει ή να τροποποιήσει αυτόν τον νόμο ή την προσταγή. Βλ. Stanford Encyclopedia of Philosophy, "Civil Disobedience".

³ Ο πρώτος που αμφισβήτησε τους θεσμούς της πολιτείας στα μέσα του 5^{ου} αιώνα π.Χ. ήταν ο Αντιφών ο Αθηναίος. Έπειτα ένα σπουδαίο παράδειγμα αποτελεί και η Αντιγόνη του Σοφοκλή.

⁴ Ο νόμος είναι δισυπόστατος: είναι το σύνολο των γραπτών νόμων που εξασφαλίζουν την ευρυθμία και την ευημερία της πόλης και των πολιτών, αλλά και το άγραφο δίκαιο που είναι έμφυτο και επιβάλλεται όχι από τον φόβο κυρώσεων, αλλά από το αίσθημα της αιδούς, που, όπως διαβάζουμε στον *Πρωταγόρα* του Πλάτωνα, μοίρασε ο Ερμής σε όλους τους ανθρώπους.

προβληματική, ίσως βρεθούν τα ερείσματα που απαιτούνται για την άποψη που υποστηρίζω.

Η άποψη που θα προσπαθήσω να υποστηρίξω ενισχύεται και από τη θέση πως στον πλατωνικό διάλογο *Κρίτων* πίσω από την προσωποποίηση των Νόμων που προσπαθούν να πείσουν το Σωκράτη να μην αποδράσει, δεν βρίσκεται ο Σωκράτης, αλλά οι Νόμοι της πόλης. Ο Woozley⁵ υποστηρίζει ότι οι Νόμοι είναι εκπρόσωποι του Σωκράτη και ότι στο διάλογο πρεσβεύουν τις δικές του απόψεις, ενώ η Weiss⁶ εναντιώνεται στην άποψη του. Η Weiss ανάμεσα σε πολλούς άλλους μελετητές όπως ο Strauss⁷, ο Young⁸ και ο Brown⁹ υποστηρίζει πως οι απόψεις των Νόμων είναι οι απόψεις των Νόμων και όχι του Σωκράτη. Παρουσιάζει πολλές ενδείξεις ότι ο Σωκράτης και οι Νόμοι είναι αντίπαλοι και στο ύφος και στην ουσία, εκτιμώντας ότι οι Νόμοι είναι ρήτορες που υπερασπίζουν την απόλυτη αρχή των νόμων, ενώ ο Σωκράτης υπερασπίζει διαλεκτικά την αξίωση του ατόμου να εξασκήσει και να ακολουθήσει το δικό του λόγο με σεβασμό στη δικαιοσύνη έχοντας ως στόχο να πράττει το ηθικά ορθό.

Όπως ξετυλίγονται τα επιχειρήματα των Νόμων στο διάλογο δεν μας αφήνουν και πολλά περιθώρια να υποστηρίξουμε, ότι ο Σωκράτης χαράζει τη δική του πορεία της φιλοσοφικής ανυπακοής, αυτό όμως δεν σημαίνει πως είναι απαγορευτικό να εξεταστεί ο διάλογος, να αναδειχθούν τα λογικά κενά των επιχειρημάτων, να προβληθούν πειστικά και έγκυρα αντεπιχειρήματα από τις ίδιες προκείμενες των επιχειρημάτων του διαλόγου όπως και να εξεταστεί εάν μπορούν να δημιουργηθούν νέα επιχειρήματα από προκείμενες που θα είναι συμβατές με τις πεποιθήσεις του Σωκράτη προς την κατεύθυνση της ανυπακοής στο νόμο. Σύμφωνα

Η σχέση ανάμεσα στο γραπτό και άγραφο δίκαιο και η υπεροχή του ενός έναντι του άλλου απασχόλησαν στην αρχαιότητα πολλούς φιλοσόφους.

⁵ Woozley, A.D. (1979). *Law and Obedience: The Arguments of Plato's Crito*, Chapel Hill: University of North Carolina Press σελ. 299-318.

⁶ Weiss, R. (1998). *Socrates Dissatisfied, An Analysis of Plato's Crito*, Oxford University Press, σελ. 5.

⁷ Strauss, L. (1983). "On Plato's Apology of Socrates and *Crito*". *Studies in Platonic Political Philosophy*, επιμ. Thomas L. Pangle. Chicago: University Press σελ. 38-66.

⁸ Young, C. (1974). "Socrates and Obedience" *Phronesis* 19: σελ 1-19.

⁹ Brown, H. (1992). "The Structure of Plato's *Crito*" *Apeiron* 25: σελ 67-82.

με τη Weiss «Η ηθική προοπτική που αντανάκλαται στη διαμάχη των Νόμων εναντιώνεται στις απόψεις του Σωκράτη αλλά και στον Σωκρατικό τρόπο σκέψης.»¹⁰ Όμοιες απόψεις με αυτή της Weiss έχουν υποστηρίξει και οι Straus¹¹, Brown¹² και Young¹³.

Στην εργασία αυτή θα υποστηριχθεί πως ο Σωκράτης μπορούσε και να είχε επιλέξει να πράξει διαφορετικά εκθέτοντας τα κατάλληλα επιχειρήματα υπέρ της ανυπακοής και φωτίζοντας τα λογικά κενά των επιχειρημάτων των Νόμων και να είχε διαφύγει της άδικης καταδίκης. Παρόλα αυτά ο Σωκράτης δεν το πράττει, δείχνει σεβασμό στο νόμο και πίνει το κώνειο.

Θα εξεταστεί πού υπάκουσε τελικά ο Σωκράτης την ύστατη ώρα, ενώ διακυβούνταν η ίδια του η ζωή; Πρόκειται για υπακοή στο νόμο της πόλης ή για συνέπεια στο λόγο που του υπέδειξε τι ήταν ορθότερο να πράξει από ηθική άποψη;

Αφού παρουσιαστούν οι σημαντικότερες απόψεις των μελετητών για την τελική επιλογή του Σωκράτη, θα διατυπωθεί η άποψη πως ο Σωκράτης υπάκουσε φαινομενικά στο νόμο της πόλης και δέχθηκε την καταδίκη για να προστατέψει τους νόμους της πόλης που τον ανέθρεψε, αλλά στην ουσία υπάκουσε στο λόγο του. Επιλέγει να ακολουθήσει το μονοπάτι της φιλοσοφικής ανυπακοής¹⁴. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά η Weiss με την άποψη της οποίας και συντάσσομαι : «Ο Σωκράτης είναι ένας ριζοσπαστικά ανεξάρτητος ηθικός φιλόσοφος: οι ηθικές του επιλογές στηρίζονται μόνο στους δικούς του λογικούς συλλογισμούς με σεβασμό στη δικαιοσύνη.» Είτε έδειχνε υπακοή στο νόμο είτε ανυπακοή, θα κατέληγε να πράξει αυτό που ο λόγος του θεωρούσε πιο δίκαιο και ανώτερο. Ο Σωκράτης αναφέρει στον

¹⁰ Weiss, R. (1998). *Socrates Dissatisfied, An Analysis of Plato's Crito*, Oxford University Press σελ.4

¹¹ Strauss, L. (1983). "On Plato's Apology of Socrates and *Crito*", στο *Studies in Platonic Political Philosophy*, επιμ. Thomas L. Pangle. Chicago: University Press, σελ 38-66.

¹² Brown, H. (1992). "The Structure of Plato *Crito*", *Apeiron*: 25 σελ 67-82.

¹³ Young, C. (1974). "Socrates and Obedience", *Phronesis* :19 σελ 1-19.

¹⁴ Το κύριο μέλημα του Σωκράτη ήταν η αλλαγή του τρόπου σκέψης των συμπολιτών του σε συνδυασμό με τη βίωση αυτής της αλλαγής. Η βαθμιαία επίτευξη αυτής της βίωσης σήμαινε ριζοσπαστική ανατροπή των πάντων. Η ριζοσπαστική ανατροπή εξωτερικεύεται πρωτίστως υπό τη μορφή φιλοσοφικής ανυπακοής και όχι υπό τη μορφή αντιδραστικής πολιτικής ανυπακοής στο νόμο. Το ζητούμενο της φιλοσοφικής ανυπακοής του Σωκράτη είναι η ηθική αυτονομία.

Κρίτων : « ὅς γ' οὐκ ἐν πρῶτον ἄλλ' καὶ εἰ τοιοῦτος ὁσος τῶν ἄλλων μηδὲν ἄλλ' πείθεσθαι ἢ τὸ λόγῳ ὅς ἐν μοι λογιζομένῳ βέλτιστος φαίνεται.»,

«Δεν είναι για πρώτη φορά τώρα, αλλά ανέκαθεν ἡμουν ἕνας ἄνθρωπος τέτοιος που δεν πείθομαι ἀπὸ τίποτε ἄλλο μέσα μου, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν λόγο ὁ ὁποῖος, ὅταν τὸν συλλογιστώ, μου φαίνεται πως εἶναι ὁ καλύτερος»¹⁵.

Τέλος θα υποστηριχθεῖ πως ἐπράξε ἀυτόνομα κατὰ τὴν τελικὴ του ἐπιλογή. Ὑπάκουσε στὸ λόγο του καὶ ὄχι στους θεσπισμένους νόμους. Ἐδειξε σεβασμὸ στὸ νόμο, ἀλλὰ δὲν υπάκουσε σὲ αὐτόν. Ὑποστηρίζω πως προκάλεσε ὁ ἴδιος τὸ θάνατό του καθὼς γιὰ ἐκείνον, ἀπὸ τὴ στιγμὴ που σύρθηκε σὲ δίκη, συκοφαντήθηκε ἀπὸ τοὺς συμπολίτες του, κατηγορήθηκε ἀδίκῃ προσπαθώντας νὰ ἀφυπνίσῃ τις συνειδήσεις τῶν νέων τῆς ἐποχῆς του καὶ καταδικάστηκε ἐν τέλει ἀπὸ ἕνα μεγάλο μέρος τοῦ ἀθηναϊκοῦ λαοῦ σὲ θάνατο ἀδίκῃ, φαίνεται ὡς νὰ εἶχε ἀποτύχει στὴν ἀποστολὴ του καὶ στὸ σκοπὸ που ἔδινε νόημα στὴν ζωὴ του, δηλαδὴ στὸ νὰ ἀσκεῖ τὴ φιλοσοφία. Ἀπογοητευμένος που δὲν κατάφερε νὰ ἀφυπνίσῃ τοὺς Ἀθηναίους πολίτες¹⁶ καὶ ἐκτιμώντας πως ἡ ζωὴ μακριὰ ἀπὸ τὴν πόλη τῆς Ἀθῆνας ἐνός κατατρεγμένου φυγάδου δὲν συνάδει με τις πεποιθήσεις του καὶ τὴν προσωπικότητά του, ἀποφασίζει νὰ ἀποσυρθεῖ καὶ ἐπιλέγει τὸ θάνατο πίνοντας ὁ ἴδιος τὸ κώνειο. Ἀφήνοντας βέβαια ὡς παρακαταθήκη στους Ἀθηναίους τὴ διδασκαλία του, τὰ πιστεύω του καὶ τις πεποιθήσεις του καὶ δείχνοντάς τους με τὴν τελικὴ του ἐπιλογή πως ἀξίζει κανεὶς νὰ θυσιάστῃ γιὰ τις ἠθικὲς του ἀξίες καὶ τὰ πιστεύω του¹⁷. Ἀποδεικνύει τέλος με τὴν πράξη του ὅτι τὸ δίκαιο συμφέρει ἐκείνον που τὸ ἀσκεῖ, ὅτι εἶναι σύμφωνο με τὸν ὀρθὸ λόγον καὶ ἀναγκαῖο γιὰ τὸ εὖ ζῆν νὰ εἶναι κανεὶς ἠθικός καὶ υποστηρίζει τὴν ἀπόρριψη τοῦ ἀνταποδοτικοῦ δικαίου¹⁸ καὶ τὴν ἀνάγκη ὑποταγῆς στὸν νόμον με ὁποιοδήποτε τίμημα.

¹⁵ *Κρίτων* 46 b , μετάφραση Θ. Σαμαράς

¹⁶ *Κρίτων* 53 c

¹⁷ Ὁ Σωκράτης πρέσβευε στους Ἀθηναίους πως ἡ νομιμότητα, ἡ δικαιοσύνη καὶ ἡ ἀρετὴ εἶναι τὰ πιο ἀνεκτίμητα πράγματα στους ἀνθρώπους. Βλ. *Κρίτων* 53c : «ἢ οὔσπερ ἐνθάδε, ὡς ἡ ἀρετὴ καὶ ἡ δικαιοσύνη πλείστου ἄξιον τοῖς ἀνθρώποις καὶ τὰ νόμιμα καὶ οἱ νόμοι.»

¹⁸ *Κρίτων* 49 d

Περίληψη

Στο πρώτο κεφάλαιο για να μπορέσουμε να εξετάσουμε τα επιχειρήματα του διαλόγου αλλά και τα αντεπιχειρήματα που θα προβληθούν, θα αναλυθούν οι πεποιθήσεις του Σωκράτη όπως αυτές παρουσιάζονται μέσα στους διαλόγους του Πλάτωνα *Γοργίας*, *Ευθύφρων* και *Πολιτεία*.¹⁹ Θα τονιστεί η ενασχόληση του Σωκράτη με τα ηθικά ζητήματα, θα αναλυθεί η άποψή του ότι ο λόγος είναι κριτής της αλήθειας και θα παρουσιαστεί η καινοτομία του όσον αφορά το θέμα του αγαθού θεού με βάση αποσπάσματα από τους Πλατωνικούς διαλόγους. Επίσης θα υποστηριχθεί πως η καταδίκη του ήταν νόμιμη αλλά όχι ηθική. Τα θέματα που αναλύονται σε αυτό το κεφάλαιο είναι σημαντικά για να υποστηριχθεί στο τέταρτο κεφάλαιο πως ο Σωκράτης με κριτήριο το λόγο θεμελίωσε την αυτονομία της ηθικής, διαχωρίζοντας το αγαθό από το θέλημα του θεού.

Στο δεύτερο κεφάλαιο εξετάζονται τέσσερα κεντρικά επιχειρήματα του *Κρίτων* υπέρ της πολιτικής υπακοής και επιχειρείται η ανάδειξη των λογικών κενών αυτών των επιχειρημάτων. Στη συνέχεια υποστηρίζεται πως τα περισσότερα από τα επιχειρήματα του διαλόγου υπέρ της υπακοής στο νόμο τα οποία εκτίθενται έντεχνα μέσα από την προσωποποίηση των Νόμων της πόλης, μπορούν να αμφισβητηθούν εξ αιτίας των λογικών κενών τους και έπειτα να αναιρεθούν με πιο ισχυρά επιχειρήματα υπέρ της πολιτικής ανυπακοής στο νόμο. Ο Σωκράτης θα

¹⁹ Τα έργα του Πλάτωνα ανέρχονται στο σύνολό τους σε 36 τον αριθμό. Και όλα, εκτός από την *Απολογία*, διαλογικά. Στον Πλάτωνα αποδίδονται και 13 επιστολές, η γνησιότητα των οποίων γενικά αμφισβητείται, εκτός από την Επιστολή Ζ' όπου περιγράφει ο Πλάτωνας τη δράση του στη Σικελία. Και στη συγγραφή ο φιλόσοφος μιμήθηκε τη διδασκαλία του Σωκράτη, ο οποίος δίδασκε διαλογικά. Οι διάλογοί του επιγράφονται με το όνομα κάποιου από τα διαλεγόμενα πρόσωπα, (π.χ. *Γοργίας*, *Κρίτων*, *Πρωταγόρας* κ.ο.κ.). Τρεις μόνο διάλογοι, το *Συμπόσιο*, η *Πολιτεία* και οι *Νόμοι* τιτλοφορούνται από το περιεχόμενό τους. Σ' όλους τους διαλόγους τη συζήτηση διευθύνει ο Σωκράτης (εκτός φυσικά από τους Νόμους όπου απουσιάζει εντελώς). Στους παλαιότερους διαλόγους διατηρεί την εικόνα του πραγματικού Σωκράτη, ενώ στους νεώτερους, όπως εικάζουν οι μελετητές του Πλάτωνα, πίσω από το πρόσωπο του δασκάλου κρύβεται ο ίδιος ο μαθητής. (Περίοδος νεότητας (400 π.Χ. - 387 π.Χ.): Σ' αυτήν ανήκουν οι εξής διάλογοι: i). *Απολογία*: με θέμα την πλατωνική εκδοχή της απολογίας του Σωκράτη στο δικαστήριο, ii). *Κρίτων*: με θέμα το Δίκαιο και το Άδικο. Περίοδος ωριμότητας (386 π.Χ. - 367 π.Χ.): Σ' αυτήν ανήκει ο *Γοργίας*, η φιλοσοφική αναζήτηση περιστρέφεται γύρω από θέματα που αφορούν τη Ρητορική και γενικότερα την τέχνη του λόγου (ο ίδιος ο Πλάτωνας πάντως, απορρίπτει τη Ρητορική ως επιστήμη, διότι δεν έχει συγκεκριμένο αντικείμενο διδασκαλίας ούτε και αξιόπιστη μέθοδο). Περίοδος γήρατος (366 π.Χ. - 348 π.Χ.): σε αυτήν ανήκει η *Πολιτεία*: το κατ' εξοχήν Πλατωνικό έργο που αποτέλεσε το επιστέγασμα της πολιτικής του φιλοσοφίας και στο οποίο προέβη σε μία εκτεταμένη περιγραφή της ιδανικής πολιτείας: ο συγκεκριμένος διάλογος είναι χωρισμένος σε 12 βιβλία στα οποία ο Πλάτωνας αναφέρεται στο ζήτημα των ορθών νόμων για μία πολιτεία.). Το σύνολο του έργου του διακρίνεται σε τρεις περιόδους (με βάση τη χρονολογική σειρά), ωστόσο υπάρχουν διαφωνίες μεταξύ των μελετητών για την ακριβή σειρά συγγραφής των έργων στο εσωτερικό κάθε περιόδου. Το βέβαιο είναι ότι άρχισε να γράφει τα έργα του μετά την καταδίκη σε θάνατο του Σωκράτη καθώς επίσης ότι έγραφε έως το τέλος της ζωής του.

μπορούσε και να αιτιολογήσει με πειστικά και έγκυρα επιχειρήματα από τις ίδιες προκείμενες μια απόφαση υπέρ της ανυπακοής στο νόμο.

Θα τεθούν δύο ερωτήματα τα οποία είναι τα εξής: Πρώτον, εάν τα επιχειρήματα του *Κρίτων* επιβάλλουν υπακοή σε κάθε νόμο δίκαιο ή άδικο και δεύτερον αν οι Νόμοι με τα επιχειρήματα που προβάλλουν στο διάλογο αφήνουν χώρο για δικαιολογημένη πολιτική ανυπακοή ενός πολίτη στις άδικες και παράλογες επιταγές του κράτους. Υποστηρίζεται πως ο Σωκράτης με την άρνησή του να αποδράσει, δεν υποστηρίζει υπακοή σε κάθε νόμο δίκαιο ή άδικο. Αντίθετα, από τα επιχειρήματα προκύπτει το συμπέρασμα πως ένας πολίτης οφείλει να υπακούει μόνο σε εκείνους τους νόμους που ύστερα από λογική κρίση του φαίνονται ηθικά δίκαιοι και νόμιμοι και όχι σε κάθε νόμο που επιβάλλει η πόλη.

Στο τρίτο κεφάλαιο εξετάζονται δύο γνωστές περιπτώσεις από την *Απολογία* στις οποίες ο Σωκράτης αρνήθηκε να υπακούσει σε νόμους και έδειξε πολιτική ανυπακοή προβάλλοντας τα κατάλληλα επιχειρήματα τα οποία πηγάζουν από τις πεποιθήσεις του. Τα παραδείγματα αυτά ενισχύουν ακόμα περισσότερο την άποψη πως πίσω από την προσωποποίηση των Νόμων δεν βρίσκεται ο Σωκράτης και πως στον *Κρίτων* ο Σωκράτης και οι Νόμοι είναι αντίπαλοι και στο ύφος και στην ουσία. Εκτιμώντας ότι οι Νόμοι είναι ρήτορες που υπερασπίζουν την απόλυτη αρχή των νόμων, ενώ ο Σωκράτης υπερασπίζει διαλεκτικά την αξίωση του ατόμου να εξασκήσει και να ακολουθήσει το δικό του λόγο με σεβασμό στη δικαιοσύνη. Έπειτα από την ανάλυση και την εξέταση των συνθηκών υπό τις οποίες ο Σωκράτης αρνήθηκε να υπακούσει στο νόμο στην *Απολογία* και των συνθηκών υπό τις οποίες σεβάστηκε το νόμο στον *Κρίτων*, θα υποστηριχθεί πως δεν υπάρχει αντίφαση στα δύο έργα και πως αυτή η άποψη ισχυροποιεί τη θέση που θα ακολουθεί στην εργασία αυτή, ότι δηλαδή ο Σωκράτης είναι ένας ανεξάρτητος και αυτόνομος ηθικός εκπρόσωπος ο οποίος υπακούει μόνο στους λογικούς του συλλογισμούς με σεβασμό στη δικαιοσύνη.

Στο τέταρτο κεφάλαιο θα μας απασχολήσει το ερώτημα: «Πού υπάκουσε τελικά ο Σωκράτης;». Θα επισημανθούν οι θέσεις των μελετητών και θα παρουσιαστούν επιχειρήματα υπέρ της θέσης που υποστηρίζεται. Υποστηρίζεται πως ο Σωκράτης σέβεται τον νόμο αλλά δεν υπακούει σε αυτόν. Δεν το πράττει διότι προκαλεί ο ίδιος τον θάνατό του απογοητευμένος από τη στάση των Αθηναίων και επιλέγει να αποσυρθεί. Διότι είναι ένας ριζοσπαστικά ανεξάρτητος ηθικός εκπρόσωπος και οι ηθικές του επιλογές στηρίζονται μόνο στους δικούς του λογικούς

συλλογισμούς με σεβασμό στη δικαιοσύνη. Είτε έδειχνε υπακοή στο νόμο είτε ανυπακοή, θα κατέληγε να πράξει αυτό που ο λόγος του θεωρούσε πιο δίκαιο και ανώτερο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

1.1 Η Σωκρατική ηθική

Η δίκη του Σωκράτη και η καταδίκη του σε θάνατο έχουν απασχολήσει πολλούς μελετητές. Η καταδίκη του Σωκράτη έχει ερμηνευτεί ως αποτυχία του δημοκρατικού πολιτεύματος²⁰ το οποίο τελικά πνίγει όσες φωνές είναι διαφορετικές. Αντίθετα ορισμένες νέες ακαδημαϊκές απόψεις υποστηρίζουν ότι η δίκη του Σωκράτη ήταν απολύτως νόμιμη αλλά και ότι ο ίδιος ο Σωκράτης ήταν αυτός που προκάλεσε το θάνατό του και που επέλεξε με τον τρόπο αυτό να αποσυρθεί. Η σύγχρονη έρευνα παρουσιάζει τον Σωκράτη ως μάρτυρα του ελεύθερου λόγου. Αυτές τις προσεγγίσεις τις υπερασπίζονται κυρίως ο Cartledge, και ο Stone. Στην ίδια γραμμή σκέψης, κινούνται και η Hobbs²¹ όπως και η Beard²². Οι παραπάνω μελετητές ερευνούν τη δίκη του Σωκράτη σαν μία από τις πρώτες και πιο δραματικές περιπτώσεις αποτυχίας της δικαιοσύνης, που κατέληξε στη θανατική καταδίκη του «πατέρα της δυτικής σκέψης» σύμφωνα με την Beard.

Ο Σωκράτης με την στάση του ενέπνευσε αντιφατικά αισθήματα στους συγχρόνους του με αποτέλεσμα τη θανατική του καταδίκη. Βεβαίως ένας άνθρωπος που βάζει σκοπό της ζωής του να αποδείξει την άγνοια όλων όσων σπουδαίων περνιούνταν για σοφοί γίνεται εύκολα στόχος και είναι βέβαιο πως θα κινήσει το

²⁰ Το θέμα αυτό το έχουν ερευνήσει στα βιβλία τους οι μελετητές Cartledge, P. (2009). *Ancient Greek Political Thought In Practice*, Cambridge: Cambridge University Press σελ 76-91/131-138. Stone, I.F (1991). *Η Δίκη του Σωκράτη*, μετάφραση. Σάσας Ταμβάκη, εκδόσεις «Νέα Σύνορα», Αθήνα. Mosse, C. I. (1996). *Η δίκη του Σωκράτη*, I. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα, σελ 118-119

²¹ A. Hobbs, (1996). *Greek Political Theory*, Socrates and the Sophists for the Concise Oxford Dictionary of Politics, Oxford University Press.

²² M. Beard, (2011). “Classics Question Time” to reveal enduring lessons from the ancient world. University of Cambridge

μίσος των θιγόμενων και των οπαδών τους. Ένας τέτοιος άνθρωπος αποτελεί απειλή. Ο Σωκράτης ήταν είρωνας και η ειρωνεία²³ του δεν δίστασε να έχει στόχο ακόμα και τον χρησμό του Απόλλωνα. Στο παρακάτω απόσπασμα από την *Απολογία* αναφέρει χαρακτηριστικά: « Εγώ όταν άκουσα τον χρησμό, έκανα αυτές τις σκέψεις: τι λέει άραγε ο θεός και τι εννοεί; Εγώ ξέρω πως σοφός δεν είμαι, ούτε λίγο,[...] ο θεός όμως δεν είναι δυνατόν να ψεύδεται.»²⁴

Ο Σωκράτης αμφισβήτησε το θεϊκό χρησμό²⁵ ισχυριζόμενος πως δεν αξίζει ο ίδιος τον τίτλο του σοφότετου και οι κατηγοροί του τον κατηγορήσαν για «ασέβεια»²⁶ και «διαφθορά των νέων»²⁷, το 399 π.Χ., παρόλο που θεωρείται ότι οι κατηγορίες αυτές εφευρέθηκαν από τους προκατειλημμένους συμπολίτες του και από τους κατηγορούς του.²⁸

²³ Ο όρος «σωκρατική ειρωνεία», αποτυπώνει τη φαινομενική άγνοια που ο ίδιος ο Σωκράτης δήλωνε εξ αρχής στον εκάστοτε συνομιλητή του. Η εκδήλωσή της αυτή γινόταν κυρίως μέσα από την πραγματική ή ακόμη και την προσποιημένη σκοπίμως εκ μέρους του άγνοια. Ο τρόπος που ο Σωκράτης έπαιζε το παιχνίδι της διαλεκτικής, ήταν ανασκευάζοντας τις θέσεις των άλλων. Ξεκινούσε μια συζήτηση διερευνητικά, προσποιούμενος πως ο ίδιος δεν γνώριζε και πολλά για το θέμα, και ζητούσε από τον συνομιλητή του να του πει τί θεωρούσε σωστό για το «τάδε» ή το «δείνα» ζήτημα που εξετάζαν. Θεμελιώνει την στάση της άγνοιας, λέγοντας πως απόρησε όταν το μαντείο των Δελφών τον ανακήρυξε «τον σοφότερο των Ελλήνων». Μίλησε με πολλούς σοφούς και ειδικούς και κατέληξε πως ο Θεός είχε δίκιο: Ήταν ο σοφότερος επειδή ήταν ο μόνος που είχε συναίσθηση της άγνοιάς του.

²⁴ *Απολογία*, 20-21, μετάφραση Θ. Σαμαράς.

²⁵ «Ενώ λοιπόν τον εξέταζα με τις ερωτήσεις μου αυτόν, μου φάνηκε έξαφνα, ω άνδρες Αθηναίοι, από τη συζήτησή μας, πως ο άνθρωπος αυτός φαινόταν σοφός στον κόσμο, και κυρίως στον ίδιο τον εαυτό του μα σοφός δεν ήταν. Κι ύστερα, προσπάθησα να του δείξω ότι, παρ' όλο που νόμιζε τον εαυτό του σοφό, σοφός δεν ήταν. Κι από αυτό, φυσικά, και τούτος με μίσησε και πολλοί άλλοι απ' όσους ήταν τότε μπροστά. Κι εγώ, καθώς έφευγα, έλεγα μέσα μου: «από αυτόν τον άνθρωπο είμαι βέβαια σοφότερος. Γιατί κανείς από τους δυο μας δεν ξέρει τίποτα καλό και σωστό, αυτός όμως νομίζει πως ξέρει κάτι χωρίς να ξέρει τίποτα, ενώ εγώ δεν γνωρίζω τίποτα, αλλά τουλάχιστον δεν νομίζω πως ξέρω κάτι».[...] Έπειτα πήγα σε κάποιον άλλο από αυτούς που θεωρούνται σοφοί, έφυγα όμως με την ίδια εντύπωση και απόκτησα το μίσος και αυτού και άλλων πολλών.» *Απολογία Σωκράτους*, 20-21, μετάφραση Θ. Σαμαράς.

²⁶ Ο Σωκράτης ήταν ένας στοχαστής ο οποίος είχε αμφισβητήσει ανοιχτά τη νομιμότητα των θεών της πόλης, και ο οποίος μιλούσε συχνά για το εσωτερικό του "δαιμόνιον" - όρος που σήμαινε κατά πάσα πιθανότητα διαίσθηση, αλλά ο οποίος, θα μπορούσε επίσης να ερμηνευθεί ως μια υπερφυσική επιρροή.

²⁷ Οι κατηγοροί ισχυρίζονται ότι ο Σωκράτης διαφθείρει τους νέους υπονομεύοντας τις δημοκρατικές τους πεποιθήσεις και τους μετατρέπει σε υποστηρικτές της Σπάρτης και των Τριάκοντα Τυράννων, δηλαδή τους ωθεί να γίνουν προδότες της Αθήνας. Η λέξη που χρησιμοποιείται είναι «διαφθείρειν».

²⁸ Το 399 π.Χ. τρεις Αθηναίοι πολίτες, ο Μέλητος, ο Άνυτος και ο Λύκων, κατηγορήσαν τον Σωκράτη για ασέβεια. (Για αντιδημοκρατικές ενέργειες δεν μπορούσαν να τον καταγγείλουν, γιατί σύμφωνα με την αμνηστία που δόθηκε το 403 π.Χ., δεν επιτρεπόταν να κατηγορηθεί

Τίθεται τώρα το ερώτημα αν η πραγματική κατηγορία κατά του Σωκράτη ήταν δικαιολογημένη κατ' αρχήν ως προς τη γνώμη που είχε ο ίδιος για την πολιτική σχετικά με την διαφθορά των νέων. Στο *Γοργία*²⁹, ο Σωκράτης ισχυρίζεται ότι είναι ο μόνος Αθηναίος που ασκεί την αληθινή τέχνη, ενώ στην *Απολογία*³⁰ λέει ότι απείχε της πολιτικής γιατί, αν συμμετείχε, θα είχε χαθεί πρόωρα, χωρίς να ωφελήσει τους συμπολίτες του. Ο εκ πρώτης όψεως αντιφατικός αυτός ισχυρισμός σημαίνει ότι ο Σωκράτης ασκεί την πραγματική πολιτική και όχι την ψευδοπολιτική που ασκούσαν, ακόμα και οι επιφανέστεροι Αθηναίοι πολιτικοί, όπως ο Μιλτιάδης, ο Θεμιστοκλής, ο Κίμων και ο Περικλής. Αυτοί φρόντισαν μόνο για την υλική δύναμη της Αθήνας και δεν ενδιαφέρθηκαν να βελτιώσουν ηθικά τους Αθηναίους, κάνοντάς τους πιο δίκαιους και σώφρονες.³¹

κανείς για πολιτικά αδικήματα). Ο Μέλητος τον κατηγορεί για ασέβεια. Ο Σωκράτης τον αποκαλεί εκπρόσωπο των ποιητών, ένας υποτιμητικός όρος κατά τον Σωκράτη. Ο Άνυτος τον κατηγορεί ότι διαφθείρει τους νέους. Σε αντίθεση με τον Μέλητο, ο Άνυτος είναι ευρέως γνωστός. Είναι ευκατάστατος Αθηναίος, ιδιοκτήτης επιχείρησης βυρσοδεψείου. Ο δήμος τον εξέλεξε στρατηγό και ο ίδιος ήταν υποστηρικτής του Θηραμένη, ηγέτη της Ολιγαρχίας των 400. Όταν ο Κριτίας σκότωσε τον Θηραμένη, ο Άνυτος εντάχθηκε στους δημοκρατικούς. Οι Τριάνοντα κατάσχασαν ολόκληρη την περιουσία του. Ο Άνυτος ηγήθηκε της ανατροπής των Τριάνοντα. Ως εκ τούτου, έχαιρε υψηλής εκτίμησης στην πόλη των Αθηνών. Δεν ήταν μία από τις μεγάλες προσωπικότητες της Αθήνας, ωστόσο ήταν σημαντικός. Ο γιος του Άνυτου υπήρξε μαθητής του Σωκράτη. Σύμφωνα με τον Ξενοφώντα, ο γιος του Άνυτου δεν κατάφερε κάτι στη ζωή του αφού καταστράφηκε από το ποτό. Ο Σωκράτης κατηγορήσε τον Άνυτο ότι απέτυχε στα καθήκοντά του ως πατέρας γιατί τον ώθησε να εκπαιδευτεί ως βυρσοδέψης. Με αυτή την κατηγορία ο Σωκράτης κατακρίνει τον γιο του Άνυτου επειδή ακολούθησε τον δρόμο των ευκατάστατων δημοκρατικών πολιτών και όχι τα ολιγαρχικά ιδεώδη. Για τον Λύκωνα δεν γνωρίζουμε τίποτα. Το μεγαλύτερο μέρος της *Απολογίας* αφιερώνεται στον Μέλητο, ο οποίος ήταν ο ευκολότερος στόχος και ο λιγότερο σημαντικός κατηγορούμενος του Σωκράτη. Ο Μέλητος εξετάζεται από τον Σωκράτη δύο φορές. Ο Άνυτος δεν εξετάζεται και αναφέρεται μόνο στο τέλος της *Απολογίας*.

²⁹ *Γοργίας* 521c

³⁰ *Απολογία* 31d - 32a

³¹ *Γοργίας* 518 c- 519: «Ίσως λοιπόν θα μου εθύμωνες, εάν εγώ σου έλεγα: «Φίλε μου, φαίνεται ότι δεν εννοείς τίποτε από γυμναστικήν διότι μου ονομάζεις ανθρώπους, οι οποίοι είναι κατάλληλοι να υπηρετούν και να παρέχουν ικανοποίησιν εις τας επιθυμίας, χωρίς να γνωρίζουν τι είναι καλόν και τι ωφέλιμον εις τας επιθυμίας ταύτας, και οι οποίοι, αφού υπερπληρώσουν και παχύνουν τα σώματα των ανθρώπων, αν και επαινούνται υπ' αυτών, εις το τέλος τούς κάμνουν να χάσουν και τας σάρκας, που είχαν αρχικώς. Ούτοι δε πάλιν, τα θύματα, εν τη αγνοία των δεν θα αποδώσουν την αιτίαν της ασθeneίας των και της απωλείας των σαρκών των εις τους παρασκευαστάς των γευμάτων και των εστιάσεων, αλλ' εις εκείνους οι οποίοι τυχαίως τότε παρευρίσκοντο και παρείχον εις αυτούς μερικής συμβουλίας, όταν η πολυφαγία των, αντίθετος προς τους κανόνas της υγεινής, προκαλέση νόσον τινά μετά τινα χρόνον, τούτους θα κατηγορήσουν και θα υβρίσουν και θα κακοποιήσουν, αν ημπορούν, ενώ εκείνους τους άλλους, οι οποίοι είναι υπεύθυνοι των ασθeneιών των, θα εγκωμιάσουν. Και συ τώρα, Καλλικλή, κάμνεις κάτι παρόμοιον, όπως εκείνοι. Εγκωμιάζεις ανθρώπους, οι οποίοι έχουν εστιάσει ευωχούντες τους Αθηναίους με όσα επεθύμουν, λέγουν δε ότι ούτοι έκαμαν μεγάλην την πόλιν. Ότι δε η πόλις πάσχει από οίδημα και ότι είναι πλήρης πύου, ένεκα των παλαιών εκείνων πολιτικών, δεν εννοούν. Διότι άνευ σωφροσύνης και δικαιοσύνης έχουν υπερπληρώσει την πόλιν με λιμένας και νεώρια και με τείχη και φόρους και τας τοιαύτας

Οι γνώμες του Σωκράτη για την πολιτική αρχή δεν είναι αναγκαστικά αντιδημοκρατικές όπως τον κατηγορήσαν. Είναι χαρακτηριστικό ότι δεν περιφρονεί τους «δημιουργούς», δηλαδή τους τεχνίτες, που ήταν αντικείμενο περιφρόνησης στα αριστοκρατικά και ολιγαρχικά πολιτεύματα της εποχής του. Στην *Απολογία*³² αναγνωρίζει ότι οι «δημιουργοί» έχουν τη γνώση των κανόνων, σύμφωνα με τους οποίους κατασκευάζεται και χρησιμοποιείται το αντικείμενο με το οποίο ασχολούνται, σε αντιδιαστολή προς τους μάντεις, τους ποιητές και τους ρήτορες, που δεν ξέρουν τίποτε. Η θέση του Σωκράτη, σύμφωνα με την οποία οι πολλοί και μη ειδικοί δεν μπορούν και δεν δικαιούνται να αποφανθούν για τα κοινά³³, θεμελιώνεται στην αρχή ότι μια πρόταση είναι αληθινή εφόσον επιβεβαιώνεται από τη μαρτυρία του λόγου. Στον *Κρίτων* ο Σωκράτης αναφέρει πως: «Δεν είναι για πρώτη φορά τώρα, αλλά ανέκαθεν ήμουν ένας άνθρωπος τέτοιος που δεν πείθομαι από τίποτε άλλο μέσα μου, εκτός από τον λόγο ο οποίος, όταν τον συλλογιστώ, μου φαίνεται πως είναι ο καλύτερος.»³⁴

Μία πρόταση, για να θεωρηθεί ως αληθινή, προϋποθέτει τον παραμερισμό της πλάνης, ο οποίος συντελείται με το σωκρατικό έλεγχο (ειρωνεία - επισήμανση των αντιφάσεων στις οποίες καταλήγει μια υπόθεση) και το σωκρατικό ατελή αποδεικτικό συλλογισμό που είναι κατ' ουσίαν αναλογικός. Από τη σωκρατική αρχή ότι μια πρόταση είναι αληθινή εφόσον θεμελιώνεται στη μαρτυρία του "λόγου", έπεται ότι οι μαρτυρίες των πολλών δεν αποτελούν κριτήριο αληθείας, όπως δεν έχουν αποδεικτική αξία οι μαρτυρίες ή οι ψευδομαρτυρίες στα δικαστήρια ή αυτές που επικαλούνται οι ρήτορες. Κριτήριο αληθείας θα μπορούσε να αποτελέσει και η γνώμη του ενός, δηλαδή του Σωκράτη του ίδιου ή του συνομιλητή του Σωκράτη, εφόσον ο δεύτερος αναγκάζεται να δεχθεί την πρόταση του Σωκράτη, εξαιτίας της λογικής αναγκαιότητας των σωκρατικών συλλογισμών.

Η πίστη του Σωκράτη στην λογική επιχειρηματολογία ως τον τελικό κριτή της αλήθειας, όσον αφορά ισχυρισμούς στον τομέα της ηθικής είναι εμφανής σε όλους

φλυαρίας. Όταν λοιπόν έλθη η εκδήλωση αυτή της νόσου, θα κατηγορήσουν τους τότε παρόντας συμβούλους, τον δε Θεμιστοκλέα και τον Κίμωνα και τον Περικλέα, τους αληθείς αιτίους των κακών, αντιθέτως θα εγκωμιάσουν, ίσως δε επιτεθούν και κατά σου, καθώς και κατά του φίλου μου Αλκιβιάδου, όταν χάσουν μαζί με τας νέας κτήσεις και τας παλαιάς, ενώ δεν θα είσθε σεις οι αίτιοι, αλλ' ίσως μόνον συνεργοί.»

³² *Απολογία* 22 d, (πρβλ. *Γοργίας* 512 d μετάφραση Σ. Τζουμελέας)

³³ *Κρίτων* 44c

³⁴ *Κρίτων* 46b, μετάφραση Θ. Σαμαράς.

τους διαλόγους.³⁵ Για να καταλήξουμε σε ένα ασφαλές και ορθό συμπέρασμα για το πού και γιατί υπάκουσε ο Σωκράτης και σεβάστηκε τους νόμους της πόλης του, δεν απέδρασε και προκάλεσε τον θάνατό του, είναι απαραίτητο να τονιστεί η βαρύτητα που έδειχνε στον λόγο ως τον τελικό κριτή της αλήθειας. Υπάκουσε στο νόμο της πόλης και δεν απέδρασε ή στον λόγο, ο οποίος τον παρακινούσε να πράξει το ηθικά ορθό; Ο Σωκράτης ήταν αφοσιωμένος στην διερεύνηση ηθικών ζητημάτων. Στην *Απολογία* αναφέρει τα εξής: «Πιστεύω ότι έχω πάρει εντολή να το κάνω αυτό³⁶ από τον Θεό, μέσω χρησμών και ονείρων και όλων των άλλων τρόπων μέσω των οποίων έχει ποτέ προστάξει άνθρωπο να κάνει κάτι η θεϊκή μοίρα.»³⁷

1.2 Η Σωκρατική καινοτομία του αγαθού θεού

Ο Σωκράτης υπακούει από τη μια μεριά στις θεϊκές εντολές και από την άλλη ακολουθεί τη λογική του, όπου και αν αυτήν τον οδηγεί. Ο Vlastos³⁸ θεωρεί πως ανάμεσα στην λογική και στη θεϊκή εντολή δεν υπάρχει σύγκρουση για τον Σωκράτη διότι βρίσκονται σε πλήρη αρμονία. Ο Σωκράτης φαίνεται να συσχετίζει αυτές τις δύο δυνάμεις, τη λογική επιχειρηματολογία και τη θεϊκή εντολή διότι δεν ήταν δυνατόν να απομονώσει τη θρησκευτική πίστη της εποχής από τη φοβερή ενεργητικότητα της κριτικής του διάνοιας. Προκειμένου όμως να διοχετεύσει την ενεργητικότητα της κριτικής του διάνοιας προς την κατεύθυνση των αντιλήψεων του για τους θεούς δεν ήταν υποχρεωμένος να εγκαταλείψει τη διερεύνηση ηθικών ζητημάτων.

Ο Vlastos υποστηρίζει πως ο Σωκράτης μπορούσε να είχε την απαίτηση ο θεός του να ανταποκρίνεται σε ηθικά πρότυπα και όχι σε μεταφυσικά. Ο Σωκράτης καταφέρνει και κάνει μια σπουδαία κίνηση. Καταφέρνει να εξορθολογήσει τους θεούς κάνοντας τους ηθικούς. Ο θεός του Σωκράτη μπορεί να είναι και υπερφυσικός και λογικός εφόσον όμως είναι λογικά ηθικός. Σε αυτό το σημείο ακριβώς

³⁵ Θα σχολιαστούν αποσπάσματα από την *Απολογία*, το *Γοργία*, και τον *Ευθύφωνα*.

³⁶ Δηλαδή το να ζω φιλοσοφώντας, εξετάζοντας τον εαυτό μου και τους άλλους.

³⁷ Πλάτων, *Απολογία Σωκράτους* 33 c, μετάφραση Θ. Σαμαράς

³⁸ Βλαστός, Γ. (= Vlastos, Gr.)(1993) *Σωκράτης: Ειρωνευτής και ηθικός φιλόσοφος*. Μετάφραση Παύλος Καλλιγιάς, "Εστία", Αθήνα 1999. σελ 240- 269

σημειώνεται η μεγάλη καινοτομία της σωκρατικής ηθικής. Ο θεός του Σωκράτη είναι αγαθός, μπορεί να προκαλέσει μόνο καλό, ποτέ κακό. Συγκεκριμένα αναφέρει στην *Πολιτεία*: «Ο Θεός δεν είναι όντως αγαθός, και δεν πρέπει έτσι να τον περιγράψουμε;...και ασφαλώς τίποτε αγαθό δεν είναι βλαβερό;...Και ό,τι δεν είναι βλαβερό δεν βλάπτει;... Και ό,τι δεν βλάπτει δεν κάνει κακό;...Και ό,τι δεν κάνει κακό δεν μπορεί να είναι αίτιο κάποιου κακού;...Και το αγαθό δεν είναι ωφέλιμο συνεπώς αίτιο της ευπραγίας;...Επομένως ο Θεός δεν μπορεί να είναι η αιτία όλων των πραγμάτων, αλλά μόνο των καλών πραγμάτων, των κακών δεν είναι αίτιος». ³⁹ Στην *Πολιτεία* επισημαίνει τα εξής σχετικά με τον θεό: « Επομένως εφόσον ο θεός είναι αγαθός, δεν είναι η αιτία για όλα τα πράγματα που συμβαίνουν στους ανθρώπους, όπως υποστηρίζουν οι πολλοί, αλλά μόνο για μερικά από αυτά, για πολλά από αυτά δεν είναι η αιτία». ⁴⁰

Η ηθική μεταμόρφωση των θεών του δωδεκάθεου (ότι είναι μόνο αγαθοί) θα σήμαινε την ανατροπή των παλαιών θεών και την δημιουργία νέων και όπως ήταν αναμενόμενο προκάλεσε πολλές αντιδράσεις. Ο Σωκράτης αναφέρει στον *Ευθύφωνα* πως εκεί βασίζονται οι κατηγορίες που του καταλόγισαν. Συγκεκριμένα αναφέρει πως: «Λένε πως είμαι κατασκευαστής θεών. Ότι δεν πιστεύω στους παλιούς θεούς και πως φτιάχνω καινούργιους, γι' αυτό με κατηγορήσε ο Μέλητος.» ⁴¹

Ο Σωκράτης ούτε μία φορά στην *Απολογία* δεν ισχυρίζεται πως είναι αθώος σχετικά με την κατηγορία ότι δεν πίστευε στους πατροπαράδοτους θεούς δηλαδή στους θεούς της πολιτείας. ⁴² Πίστευε όπως αναφέρει ο Vlastos ⁴³ πως μπορούσαν να

³⁹ *Πολιτεία* 379 b, μετάφραση Ν. Μ. Σκουτερόπουλος

⁴⁰ *Πολιτεία* 379 c 2-7, μετάφραση Ν. Μ. Σκουτερόπουλος

⁴¹ *Ευθύφρων* 2 b, μετάφραση Ν. Μ. Σκουτερόπουλος

⁴² Κατηγορείται ότι δεν πιστεύει στις (δευτερεύουσες) θεότητες της πόλης. Οι δύο κρίσιμες φράσεις εδώ είναι «νομίζουν» και «τους Θεούς της πόλεως». Η πρώτη λέξη είναι διαφορετική από τη φράση «δεν πιστεύει στους Θεούς» και θα πρέπει να ερμηνευθεί ότι δεν τιμά τους Θεούς της πόλης. Ποιοι ήταν οι Θεοί της Πόλης σε αντίθεση με άλλους Θεούς; Ήταν η Πειθώ, ο Δίας Αγοραίος (προστάτης της Αγοράς), ο Δίας Βουλαίος (προστάτης της Βουλής), ο Δήμος, ο Ερμής (θεός προστάτης των εμπόρων) και ο Ήφαιστος (θεός των τεχνιτών), μεταξύ άλλων. Ο Σωκράτης επικαλείται και επιβεβαιώνει ότι πιστεύει στον Απόλλωνα και την Ήρα. Κατηγορείται επίσης ότι εισάγει νέες Θεότητες στην Πόλη. Ωστόσο, η λέξη που χρησιμοποιείται εδώ είναι «δαιμόνια». Ο Σωκράτης επικαλείται συνεχώς το δαιμόνιό του εννοώντας μια εσωτερική φωνή που του υποδεικνύει να πράξει κάτι. Δεν χρησιμοποιεί τον όρο εννοώντας μια μορφή θεότητας. Ο Σωκράτης κατηγορείται ότι εισάγει στην πόλη τέτοια καινά δαιμόνια.

⁴³ Βλαστός, Γ. (1993). *Σωκράτης: Ειρωνευτής και ηθικός φιλόσοφος*. Μετάφραση. Παύλος Καλλιγιάς, "Εστία", Αθήνα 1999, σελ 245

τον κατηγορήσουν ότι υπέσκαπτε την πατροπαράδοτη πίστη και να του καταλογίσουν ως λανθασμένη την επιμονή του σε τέτοιου είδους αντιρρήσεις κατά τη διδασκαλία του, ότι δηλαδή υποστήριζε ότι οι θεοί μπορούν να κάνουν μόνο καλό ποτέ κακό.

Ο αγαθός θεός του Σωκράτη φαινόταν ως λογικό κατασκεύασμα για τους συγχρόνους του ή μήπως ήταν;⁴⁴ Ο Σωκράτης αποδεχόταν απαρέγκλιτα την αυθεντία του λόγου, ως τον μόνο κριτή της αλήθειας αρνούμενος ακόμα και τους θεούς. Απομακρύνθηκε συνεπώς κατά πολύ από την προγονική πίστη γι' αυτό και κατηγορήθηκε για αθεΐα. Η πίστη του στην ανθρώπινη λογική μας επιτρέπει να τον κατατάξουμε στους ορθολογιστές. Ο Σωκράτης είχε, θα λέγαμε, έναν ορθολογισμό καθαρό βασισμένο στην ανθρώπινη λογική, την ανθρώπινη διάνοια.

1.3 Η νόμιμη αλλά άδικη καταδίκη

Ο Cartledge⁴⁵ υποστηρίζει ότι η δίκη του Σωκράτη ήταν νομικώς ορθή, αλλά ηθικά άδικη. Μάλιστα, πιστεύει ότι ο Σωκράτης προκάλεσε το θάνατό του. Η απάντηση στο ερευνητικό ερώτημα το οποίο θα μας απασχολήσει στα επόμενα κεφάλαια βρίσκεται πολύ κοντά σε αυτήν την θέση. Καθώς θα υποστηριχθεί πως η δίκη του Σωκράτη ήταν καθόλα νόμιμη αφού το αθηναϊκό δικαστήριο τον είχε καταδικάσει⁴⁶. Βλέποντας ο Σωκράτης την προσπάθειά του, να αφυπνίσει το

⁴⁴ Δεν ήταν παράλογη η κρίση των δικαστών της Ηλιαίας ότι ο Σωκράτης δεν πίστευε στην πατροπαράδοτη θεολογία του Δωδεκαθέου, έτσι όπως είχε διαπλαστεί από τους ποιητές και ιδίως από τον Όμηρο και τον Ησίοδο. Ο θεός του Σωκράτη «το δαιμόνιο του» είχε δική του πνευματική διάσταση. Με αυτήν την έννοια όντως εισήγαγε νέα θεολογία. Και την εξέφραζε επιθετικά στο Λύκειο, στην Αγορά, στα συμπόσια και τους δρόμους της Αθήνας κάνοντας ανοιχτή προπαγάνδα ενάντια στην πατροπαράδοτη λατρεία του Δωδεκαθέου. Ούτε ήταν αβάσιμη η κατηγορία πως καθιστούσε τους νέους ικανούς να προβληματίζονται και να αναζητούν λύσεις, έξω από το συντηρητικό φρόνημα των πατέρων τους, καθώς τους προκαλούσε να εξασκήσουν την κριτική τους σκέψη. Και με τις δύο αυτές καινοτομίες του ο Σωκράτης ανήγαγε τη φιλοσοφία σε κέντρο αντίδρασης εναντίον του θρησκευτικού και πολιτικού κατεστημένου της αθηναϊκής πολιτείας. Και φυσικό είναι πως αυτό το κατεστημένο αμύνθηκε αντεπιτιθέμενο.

⁴⁵ Cartledge P. (2009). *Ancient Greek Political Thought In Practice*, Cambridge: Cambridge University Press σελ. 76-91

⁴⁶ Το λαϊκό δικαστήριο της Ηλιαίας, που απαρτιζόταν από 500 δικαστές κληρωμένους από το σύνολο των πιο ηλικιωμένων πολιτών, έκρινε τον Σωκράτη ένοχο με μέτρια πλειοψηφία (281 ψήφοι έναντι 220). Στη δεύτερη ψηφοφορία, που αφορούσε την ποινή, η καταδίκη σε θάνατο ψηφίστηκε από περισσότερους (300 έναντι 201). Η Σωκρατική ειρωνεία δεν είναι άσχετη με την

πνεύμα των Αθηναίων να αποβαίνει άκαρπη και να τον καταδικάζουν, αποφάσισε να αποσυρθεί και να θυσιαστεί για τα πιστεύω του και για όσα πρέσβευε κατά την διάρκεια του βίου. Ο Σωκράτης αναφέρει χαρακτηριστικά στον *Ευθύφρονα*: «Ἀθηναίοις γάρ τοι, ὡς ἔμοι δοκεῖ, οὐ σφόδρα μέλει ἄν τινα δεινὸν οἴωνται εἶναι, μὴ μέντοι διδασκαλικὸν τῆς αὐτοῦ σοφίας: ὄν δ' ἂν καὶ ἄλλους οἴωνται». «Οἱ Αθηναῖοι δεν νοιάζονται για οποιονδήποτε νομίζουν πως είναι έξυπνος, όσο αυτός δεν διδάσκει τη σοφία του, αν όμως νομίσουν πως κάνει και άλλους σαν αυτόν, τότε⁴⁷ θυμώνουν». Κύρια αιτία των κατηγοριών του και της άδικης καταδίκης του σε θάνατο είναι για τον Σωκράτη η απόπειρά του να αφυπνίσει τους νέους της εποχής και να τους οξύνει την κριτική τους ικανότητα. Να τους υποδείξει πως ο λόγος είναι ο μόνος κριτής της αλήθειας και σε αυτόν πρέπει να υπακούνε.

Ο Cartledge αναφέρει ότι πολλοί πολιτικοί χρησιμοποιούν το παράδειγμα του Σωκράτη όταν θέλουν να αναδείξουν το πώς η δημοκρατία μπορεί να μετατραπεί σε οχλοκρατία. Εντούτοις, η περίπτωση του Σωκράτη δεν θα έπρεπε να χρησιμοποιείται σε τέτοιου τύπου παραδείγματα. «Όλοι γνωρίζουν ότι η δημοκρατία δημιουργήθηκε από τους Έλληνες, όμως δεν ήταν η δημοκρατία όπως την ξέρουμε σήμερα και τελικά έχουμε καταλήξει να αλλάζουμε την ιστορία. Οι κατηγορίες που βάρυναν τον Σωκράτη σε μας φαίνονται γελοίες, όμως στην αρχαία Αθήνα θεωρούνταν ότι υπηρετούσαν το κοινό καλό». Ο Cartledge αμφισβητεί τα επιχειρήματα που υποστηρίζουν ότι ο Σωκράτης ήταν αμιγώς θύμα του πολιτικού συστήματος. Μία τάση που επικρατεί στη σύγχρονη βιβλιογραφία είναι ότι η ανοιχτή κριτική του Σωκράτη απέναντι στην αθηναϊκή πολιτική ελίτ, δημιούργησε πολλούς εχθρούς, οι οποίοι κατασκεύασαν τις κατηγορίες της «ασέβειας και διαφθοράς» για να τον κάνουν να σιωπήσει. Μία άλλη τάση θεωρεί ότι τα μαθήματα του Σωκράτη δημιουργούσαν τις προϋποθέσεις εξέγερσης κι έτσι η καταδίκη του λειτούργησε σαν «παράδειγμα» για τους επίδοξους στασιαστές.

Η περίπτωση του Σωκράτη σχετίζεται με το ότι αμφισβητούσε την εξουσία πολλών από τους θεούς της εποχής του και υποστήριζε ότι τον οδηγούσε ο εσωτερικός του «δαίμονας», ένας όρος που μπορεί να ερμηνευθεί ως «ενόραση»

εξέλιξη αυτή: όταν του δόθηκε ο λόγος προκειμένου, κατά τον νόμο, να προτείνει και αυτός μία ποινή, ο Σωκράτης, αντί να προτείνει λ.χ. την εξορία, πρότεινε την περιφρόνησή του και προς το δικαστήριο και προς τον θάνατο.

⁴⁷*Ευθύφρων* 3 c - 7 d1 μετάφραση Ν. Μ Σκουτερόπουλος

αλλά και ως μία «σκοτεινή, υπερφυσική δύναμη», κάτι που δηλαδή εξαγρίωνε τους αθηναίους.

Υποστηρίζω πως η κατηγορία περί ασέβειας δεν ήταν αβάσιμη καθώς ο Σωκράτης δεν πίστευε στο δωδεκάθεο στους θεούς της δημόσιας λατρείας, ούτε ήταν σύμφωνος με την λαϊκή κοινή πίστη της εποχής. Αντιθέτως πρέσβευε πως ο θεός είναι αγαθός, πίστευε στον λόγο και μόνο σε αυτόν και πως τα λογικά επιχειρήματα τον οδηγούσαν στις αποφάσεις του. Σαφέστατα αυτή του η πίστη εξαγρίωνε τους συμπολίτες του και υπήρχε έντονη η ανησυχία να μην αφυπνίσει τους νέους. Κατάφερε να «ξυπνήσει» και να μεταλαμπαδεύσει τα πιστεύω του σε κάποιους μαθητές του. Αλλά η κοινή γνώμη τον καταδίκασε μη μπορώντας να αντιληφθεί τις πεποιθήσεις του και το όραμά του.

Επίσης, ότι ο ίδιος ο φιλόσοφος προκάλεσε το θάνατό του κατά την διάρκεια της δίκης. Σύμφωνα με τους αθηναϊκούς νόμους, μία τέτοια δίκη επέτρεπε στον κατηγορούμενο να επιλέξει την ποινή του, αλλά και να υπερασπιστεί τον εαυτό του. Ο Σωκράτης, αντί να λάβει σοβαρά αυτή την ευκαιρία που είχε, αρχικά αστειεύτηκε με την κατάσταση και μετά πρότεινε μία πάρα πολύ μικρή χρηματική ποινή.⁴⁸

Όπως ήταν αναμενόμενο, οι δικαστές τού επέβαλαν τη θανατική ποινή. Ο ίδιος, αντί να τραπεί σε φυγή, δέχτηκε την ποινή, υποστηρίζοντας ότι το χρωστούσε στην πόλη που τον μεγάλωσε και ο ίδιος έπρεπε να σεβαστεί τους νόμους της στο ακέραιο. Ο Cartledge θεωρεί ότι ο Σωκράτης: «αναμφισβήτητα ήταν γενναίος, θα μπορούσε να χαρακτηριστεί και ως ένας «διανοούμενος-ήρωας». Όμως η ιδέα ότι ο Σωκράτης ήταν αθώος και καταδικάστηκε σε θάνατο λόγω της «οχλοκρατίας» είναι λανθασμένη διότι στα μάτια των Αθηναίων, ο αφανισμός του Σωκράτη ισοδυναμούσε με κάθαρση. Η Hobbs⁴⁹ αναφέρει ότι, μέχρι πρόσφατα, οι κατηγορίες εναντίον του Σωκράτη ερμηνεύονταν ως μία εκδίκηση των δημοκρατικών, εξαιτίας της σχέσης του με το ολιγαρχικό κόμμα. Υποστηρίζει ότι: «ο Σωκράτης ενοχλούσε τους ανθρώπους με επιρροή. Ήταν αγενής, ειρωνικός και απότομος. Εκείνη την εποχή, οι φιλόσοφοι θεωρούνταν επικίνδυνοι. Οι Αθηναίοι είχαν μάλλον δίκιο που ενοχλούνταν ελαφρώς

⁴⁸ Σωκράτης: «Τι ταιριάζει σ' έναν άνθρωπο φτωχό και ευεργέτη της πόλεως, που του χρειάζεται ελεύθερος χρόνος για να σας προτρέπει στο καλό; Τίποτα δεν του χρειάζεται τόσο όσο το να τον βάλετε στο πρυτανείο και να τον τρέφετε δωρεάν [...]. Αν λοιπόν πρέπει να προτείνω κάτι αντάξιό μου, προτείνω να τιμηθώ με σίτιση στο πρυτανείο.» *Απολογία* 36d-ε, μετάφραση Θ. Σαμαράς

⁴⁹ A. Hobbs, (1996). *Greek Political Theory*, Socrates and the Sophists for the Concise Oxford Dictionary of Politics, Oxford University Press.

από όλα αυτά που έκανε, που έβαζε δηλαδή τους νέους να αναπτύσσουν κριτική σκέψη». Η Hobbs συμφωνεί ότι ο Σωκράτης «δεν έπρεπε να πεθάνει» και συντάσσεται με τον Cartledge ότι ο Σωκράτης προκάλεσε τον θάνατό του. Αναφέρει χαρακτηριστικά: «Ο Σωκράτης το έκανε πολύ δύσκολο για τους δικαστές του να μην του επιβάλουν τη θανατική καταδίκη. Όταν οι φρουροί του είπαν ότι μπορεί να δραπετεύσει, αρνήθηκε». Σύμφωνα με την ίδια «Ο Σωκράτης ήθελε να γίνει ένα είδος «μάρτυρα της φιλοσοφίας».

Η απολογία του στο δικαστήριο ήταν απίστευτα αλαζονική και ειρωνική, καθώς έλεγε ότι «οι δικαστές μου πρέπει να μου είναι ευγνώμονες: τους βοήθησα να καθαρίσουν την ψυχή τους και πρέπει να μου χορηγούν δωρεάν γεύματα για όλη την υπόλοιπη ζωή μου». Για τα μέτρα της αρχαίας Αθήνας, η τιμωρία του ήταν νόμιμη αλλά άδικη. Η φιλοσοφική θεωρία και οι πεποιθήσεις του Σωκράτη θεωρούνταν επικίνδυνες, γιατί δεν συμβάδιζαν με τον κοινό νομό και ήταν ευθέως αντίθετες προς την κατασκευασμένη αυθεντία του αξιώματος. Η εναντίωση του Σωκράτη ενάντια στην κατασκευασμένη αυθεντία, η μη παραδοχή εκ μέρους του αυτού που θεωρούνταν αυτονόητη αλήθεια για τους πολλούς, θεωρήθηκε ως αντιδημοκρατική στάση και τον έστειλε στο δικαστήριο.

Αναγάγαμε τον Σωκράτη σε φάρο της ελεύθερης σκέψης, επειδή ήταν ένας ηθικός εκπρόσωπος, πιστός σε αυτά που πίστευε (και στο δικαίωμά του να τα πιστεύει) μέχρι το θάνατο. Αν και μπορούσε να διαφύγει, ο Σωκράτης επέλεξε να σεβαστεί το νόμο, να απορρίψει με την στάση του αυτή το ανταποδοτικό δίκαιο, διότι όπως φαίνεται και στο διάλογο του *Κρίτων* που θα ερευνήσουμε στο επόμενο κεφάλαιο, ήταν αντίθετο με τις αρχές του και να αναδείξει την ανάγκη υποταγής στο νόμο με οποιοδήποτε τίμημα. Ωστόσο από την άλλη ενδεχομένως ο Σωκράτης να προτίμησε να αποφύγει το κόστος να μην είναι συνεπής με τις απόψεις του. Κατηγορήθηκε άδικα ότι «διαφθείρει τους νέους» και ότι «ασεβεί προς τους θεούς» επειδή αποδεχόταν απαρέγκλιτα την αυθεντία του λόγου, ως τον μόνο κριτή της αλήθειας. Το δίκαιο για τον Σωκράτη είναι σύμφωνο με τον ορθό λόγο, έτσι επέλεξε να υπακούσει στο λόγο του και να αποσυρθεί πίνοντας το κώνειο. Ο Σωκράτης με κριτήριο τον λόγο θεμελίωσε την αυτονομία της ηθικής, διαχωρίζοντας το αγαθό από το θέλημα του θεού.

Μέσα από την ανάλυση των επιχειρημάτων των Νόμων υπέρ της υπακοής του Σωκράτη στο νόμο και αφού εκτεθούν και αντεπιχειρήματα υπέρ της ανυπακοής, θα εξεταστεί το ενδεχόμενο ο Σωκράτης να σεβάστηκε τον νόμο, όχι όμως να υπάκουσε

σε αυτόν. Θα επανέλθουμε στο ζήτημα του λόγου και στην αναφορά στο θεό στο πέμπτο κεφάλαιο όπου και θα μας απασχολήσει το ζήτημα της επιλογής του Σωκράτη να δείξει υπακοή στο λόγο ως τον μόνο κριτή της αλήθειας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

2.1 Κρίτων: Ο Σωκράτης και η υπακοή στο νόμο.

Η πλοκή του διαλόγου μας είναι γνωστή, ο Σωκράτης βρίσκεται στο δεσμωτήριο και περιμένει την εκτέλεσή του από μέρα σε μέρα. Ο πιστός του φίλος Κρίτων σπεύδει στη φυλακή έχοντας ως σκοπό να προσπαθήσει να πείσει έστω και την τελευταία στιγμή το Σωκράτη να αποδράσει. Ο Κρίτων παρακινεί το Σωκράτη να αποδράσει, να μην συναινέσει στην απόφαση του δικαστηρίου, κατ' επέκταση να μην υποστεί τη θανατική ποινή, την οποία του επέβαλε το δικαστήριο και να διαφύγει έναν άδικο θάνατο. Ο Σωκράτης δέχεται να επανεξετάσουν την αρχική του απόφαση (την απόφαση του να παραμείνει) έχοντας όμως ως απώτερο σκοπό με τις απαντήσεις του και τα επιχειρήματα του να αποδείξει στον Κρίωνα ότι μάταια προσπαθεί να τον πείσει να αποδράσει. Επίσης ξεκαθαρίζει στον Κρίωνα ότι σκοπεύει να παραμείνει πιστός στις αρχές του και δεν σκοπεύει να επηρεαστεί από τίποτε άλλο εκτός από το επιχείρημα το οποίο θα του φανεί το ορθότερο έπειτα από λογική κρίση.

Η επικρατούσα άποψη για τον Κρίωνα την οποία υποστηρίζει ο Woozley⁵⁰ είναι πως πίσω από τους Νόμους⁵¹ που έντεχνα προσωποποιεί ο Πλάτωνας στο

⁵⁰ Woozley, A.D. (1979). *Law and Obedience: The Arguments of Plato's Crito*, Chapel Hill: University of North Carolina Press

διάλογο βρίσκεται ο Σωκράτης. Ενώ η αντίθετη άποψη την οποία υποστηρίζουν οι Weiss⁵², Strauss⁵³, Brown⁵⁴, Young⁵⁵ είναι πως ο Σωκράτης και οι Νόμοι είναι αντίπαλοι και στο ύφος και στην ουσία, εκτιμώντας ότι οι Νόμοι είναι ρήτορες που υπερασπίζονται την απόλυτη αρχή των νόμων, ενώ ο Σωκράτης υπερασπίζει διαλεκτικά την αξίωση του ατόμου να εξασκήσει και να ακολουθήσει το δικό του λόγο με σεβασμό στη δικαιοσύνη έχοντας ως στόχο να πράττει το ηθικά ορθό. Συντάσσομαι με τη δεύτερη άποψη και υπό αυτήν την οπτική γωνία θα εξετάσω τα επιχειρήματα του *Κρίτωνος*. Η Weiss⁵⁶ υποστηρίζει πως οι απόψεις των Νόμων είναι οι απόψεις των Νόμων και όχι του Σωκράτη και πως οι Νόμοι δεν είναι εκπρόσωποι του. Σύμφωνα με την ίδια υπάρχουν πολλές ενδείξεις ότι ο Σωκράτης και οι Νόμοι είναι αντίπαλοι και στο ύφος και στην ουσία. Αναφέρει πως: «Πράγματι η ηθική προοπτική που αντανακλάται στην διαμάχη των Νόμων εναντιώνεται στις απόψεις του Σωκράτη αλλά και στο Σωκρατικό τρόπο σκέψης.»⁵⁷

Ο σκοπός των Νόμων είναι να υπερασπιστούν την επιλογή του Σωκράτη να παραμείνει στο κρατητήριο. Ο *Κρίτων* όπως και άλλοι πλατωνικοί διάλογοι περιέχουν το υλικό για να αντικρούσει ο Σωκράτης τα επιχειρήματα των Νόμων σχετικά με την

⁵¹ Η μεγάλη σημασία που απέδιδε ο Πλάτωνας στο νόμο τονίζεται στον *Κρίωνα* όπου οι νόμοι προσωποποιούνται και διαλέγονται με τον Σωκράτη. Ο μύθος των προσωποποιημένων νόμων εκφράζει τη θεμελιακή αλήθεια του «Κοινωνικού συμβολαίου». Διατυπώνεται η αντίληψη ότι ο πολίτης που συμμερίζεται τη μοίρα της Πολιτείας του και δεν φεύγει από την επικράτειά της, έχει δεσμευτεί σιωπηρά να υποστηρίξει τη μορφή της κοινωνικής οργάνωσης στην οποία στηρίζεται η πολιτειακή τάξη και δεν δικαιούται να παραβεί τους νόμους για χάρη του προσωπικού συμφέροντος.

⁵² Weiss, R. (1998). *Socrates Dissatisfied, An Analysis of Plato's Crito*, Oxford University Press

⁵³ Strauss, L. (1983). "On Plato's Apology of Socrates and *Crito*". στο *Studies in Platonic Political Philosophy*, επιμ. Thomas L. Pangle. Chicago: University Press σελ 38-66

⁵⁴ Brown, H. (1992). "The Structure of Plato *Crito*". *Apeiro* : 25 σελ 67-82

⁵⁵ Young, C. (1974). "Socrates and Obedience" *Pronesis* :19 σελ 1-19

⁵⁶Weiss, R. (1998). *Socrates Dissatisfied, An Analysis of Plato's Crito*, Oxford University Press

⁵⁷ Weiss, R. (1998). *Socrates Dissatisfied, An Analysis of Plato's Crito* , Oxford University Press σελ. 3-6

αποδοχή της υπακοής του στον άδικο νόμο. Τα επιχειρήματα των Νόμων οδηγούν σε ανεπαρκή συμπεράσματα, καθώς οι Νόμοι καταλήγουν σε αυτά προφανώς μέσα από αβάσιμα επιχειρήματα. Στην ενότητα 2.2 που ακολουθεί παρουσιάζονται αναλυτικά οι αντιρρήσεις στα τέσσερα κεντρικά επιχειρήματα των Νόμων υπέρ της υπακοής.

Γι' αυτό το λόγο θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε πως ο *Κρίτων* είναι απορητικός διάλογος. Μια τυπική Σωκρατική απορία αφήνει τον αναγνώστη να ψηλαφήσει, σαστισμένος, κάθε θέση που έχει απομείνει να στέκεται μετά από τον έντονο και επιδέξιο έλεγχο του Σωκράτη. Ο *Κρίτων* όμως είναι απορητικός επειδή επιτρέπει στον αναγνώστη να αναρωτηθεί όχι σχετικά με μια θέση, αλλά για μια απάντηση στο ερώτημα «Γιατί αυτή η θέση;», «Γιατί τελικά υπάκουσε ο Σωκράτης;», «Πού υπάκουσε;». Στο τέλος του διαλόγου αναφέρει χαρακτηριστικά ο Σωκράτης την εξής φράση: «□α τοίνυν, □ Κρίτων, κα□ πράττωμεν ταύτ□, □πειδ□ ταύτ□ □θε□ς □φηγε□ται.» «Άσε τα λοιπόν Κρίτων και ας πράξουμε έτσι αφού προς αυτόν τον δρόμο μας οδηγεί ο Θεός.»

Έπρεπε λοιπόν ο Σωκράτης με βάση τα όσα πίστευε να υπακούσει στην εφαρμογή ενός άδικου νόμου ή είχε την ηθική υποχρέωση να αποδράσει; Αξίζει να τονιστεί πως τόσο στον *Κρίωνα* όσο και στην *Απολογία* η σκοπιά του Σωκράτη και η σκοπιά των Αθηναίων-των Νόμων, η καθεμιά για λογαριασμό του δικού της δικαίου, υπερασπίζονται την ευθύνη της απόφασης. Είτε πρόκειται για τη δικαστική απόφαση που φιλοδοξεί να υπερασπισθεί το κοινό περί δικαίου αίσθημα είτε για την απόφαση του Σωκράτη να μην υποταχθεί στην κοινοτοπία, άρα να μην ορρωδήσει μπροστά στον θάνατο και να ακολουθήσει ως το τέλος του βίου του τον φιλοσοφικό τρόπο ζωής, η κάθε σκοπιά μέσα στην περιπέτειά της προσπαθεί να αναδείξει ως καλύτερη την δική της απόφαση για υπακοή ή ανυπακοή. Οι Αθηναίοι ζητούν από τον Σωκράτη υπακοή στα θεσπισμένα αξιώματα της πολιτείας της Αθήνας. Ο Σωκράτης, κάτω από τη δύναμη της φιλοσοφίας, χαράσσει το δικό του δρόμο της ανυπακοής. Στην *Απολογία* δηλώνει ρητά πως αν τον αθώωσουν με τίμημα να μην φιλοσοφεί, αυτός δεν θα υπακούσει και θα συνεχίσει να τους «ενοχλεί» φιλοσοφικά.⁵⁸ Και στον *Κρίωνα* δηλώνει πως δεν είναι για πρώτη φορά τώρα, αλλά ανέκαθεν ήταν ένας άνθρωπος που δεν πείθεται από τίποτε, εκτός από τον λόγο ο οποίος, όταν τον συλλογιστεί, του φαίνεται πως είναι ο καλύτερος.⁵⁹ Για να αποδείξω

⁵⁸ *Απολογία Σωκράτους* 29 c-d 5

⁵⁹ *Κρίτων* 46 b5-6

α) πως ο Σωκράτης και οι Νόμοι είναι αντίπαλοι και στο ύφος και στην ουσία και β) πως τα επιχειρήματα των Νόμων καταλήγουν σε ανεπαρκή συμπεράσματα θα εξετάσω τα επιχειρήματα των Νόμων υπέρ της υπακοής, και θα επιχειρήσω να αναδείξω τα λογικά τους κενά.

2.2 Αντιρρήσεις στα τέσσερα βασικά επιχειρήματα των Νόμων υπέρ της υπακοής

2.2.1 Κάθε πολίτης δεσμεύεται από ένα δια βίου συμβόλαιο να υπακούει στο κράτος στο οποίο ζει;

Σε αυτή την ενότητα θα εξετάσουμε τα επιχειρήματα των Νόμων υπέρ της υπακοής. Το πρώτο επιχείρημα των Νόμων υπέρ της υπακοής στο οποίο υποστηρίζουν πως κάθε πολίτης δεσμεύεται σε μια δια βίου σύμβαση να τηρεί τους νόμους του κράτους στο οποίο ζει μπορεί να αναιρεθεί για τους εξής λόγους:

Φ1⁶⁰ *Κρίτων* 49a-50c: κάθε πολίτης δεσμεύεται από ένα δια βίου συμβόλαιο να υπακούει τους νόμους του κράτους στο οποίο ζει.

Το πρόβλημα με το συγκεκριμένο επιχείρημα των Νόμων αναφέρεται από τον Σωκράτη και στην *Πολιτεία* όπως το επισημαίνει και η Brown⁶¹ σχετικά με την αντίρρηση περί άδικων νόμων όπου χαρακτηριστικά αναφέρει ο Σωκράτης στο διάλογό του με τον Θρασύμαχο :

« Οι άρχοντες, τώρα που κυβερνούν στις πόλεις είναι αλάνθαστοι ή μπορεί να πέφτουν κι αυτοί σε λάθη; Ασφαλώς απάντησε ο Θρασύμαχος και μπορεί να πέφτουν και αυτοί σε λάθη.» Συνέχισε ο Σωκράτης: «Έτσι λοιπόν επιχειρώντας να νομοθετήσουν, άλλους νόμους τους φτιάχνουν σωστά, κάποιους άλλους όμως όχι...και λέγοντας ‘σωστά’ εννοούμε ότι τους φτιάχνουν κατά το συμφέρον τους, ενώ με το όχι ‘σωστά’ εννοούμε ‘ασύμφορα’;... Και ότι τους νόμους τους οποίους

⁶⁰ Με τα σύμβολα Φ1, Φ2, Φ3 και Φ4 κωδικοποιούνται τα 4 βασικά επιχειρήματα που θα ερευνήσουμε.

⁶¹ Brown, L. (2004). ‘Did Socrates agree to obey the laws of Athens?’ στο Karasmanis, V. (επιμ) *Socrates: 2400 years since his death (399 B.C. - 2001 A.D.)* (International Symposium Proceedings, 13-21 July 2001), 157-168, Athens.

ορίζουν οι άρχοντες πρέπει οι αρχόμενοι να τους εκτελούν, και ότι τούτο είναι δίκαιο;».⁶²

Είναι φανερό ότι, αφού οποιοσδήποτε νομοθέτης κάποιου κράτους μπορεί να κάνει κάποιο λάθος, έτσι οποιοσδήποτε νόμος μπορεί να είναι άδικος και να είναι ενάντιος της αρχής της δικαιοσύνης. Αλλά εάν είναι ηθικά άδικος ένας νόμος, τότε δύσκολα μπορεί να ειπωθεί πως η συμβατική φύση της σχέσης του πολίτη με το κράτος πάντοτε θέτει πέρα από κάθε πρόκληση την υποχρέωση μας να υπακούμε σε αυτόν. Ένα σημαντικό παράδειγμα όσον αφορά ή όχι την τήρηση της σύμβασης μεταξύ πολιτών και κράτους είναι το εξής: Εάν ο νόμος της πατρίδας μου απαιτεί από εμένα να πληρώσω 50% φόρο, τότε μόνο αυτό αρκεί για να θεωρηθεί ότι *πρέπει* να πληρώσω, ακόμα και αν το θεωρώ υπέρογκο. Αλλά εάν ο νόμος της πατρίδας μου ζητάει να πληρώσω 100% φόρο, τότε είναι εύλογο να διερωτώμαι για την ηθική υπόσταση των νομικών μου υποχρεώσεων. Ενώ από την άλλη πλευρά εάν το κράτος απαιτεί από εμένα να δολοφονήσω τον μικρότερο αδερφό μου, τότε αυτό το ερώτημα εάν *πρέπει* ή *δεν πρέπει* να υπακούσω στην προσταγή της πατρίδας μου έχει αυτόματα απαντηθεί από μόνο του. Σαφέστατα και δεν θα υπάκουα σε τέτοιου είδους προσταγή καθώς όχι μόνο θα διερωτόμουν για την ηθική υπόσταση της προσταγής, αλλά η λογική μου ευθύς αμέσως θα με οδηγούσε στο να αντιδράσω στο άκουσμα μίας τέτοιας προσταγής. Δεν θα καταφέρω να πείσω κανέναν από τους συμπολίτες μου εάν ισχυριστώ πως έπραξα έτσι διότι οι νόμοι της πόλης μου το επέβαλαν. Δηλαδή να παραμένω μέσα σε αυτά που οι νόμοι της πόλης διατάζουν με κάθε προσωπικό κόστος. Όπως αναφέρει ο Σωκράτης: «□μμενε□ν τα□ς δίκαις α□ς □ν □ πόλις δικάζ□;»⁶³

Κανένας από τους συμπολίτες μου δεν θα το θεωρούσε αυτό, το να υπακούσω δηλαδή στους νόμους του κράτους, ως δικαιολογία που θα μου επέτρεπε να σκοτώσω τον ίδιο μου τον αδερφό. Πράγματι μετά βίας είμαστε ικανοί να πιστέψουμε ότι κάποιος θα σκότωνε τον ίδιο του τον αδερφό απλά για να υπακούσει τους νόμους μιας πόλης, όσο υπάκουος και να ήταν στους νόμους.

Το ζήτημα της πολιτικής υπακοής την εποχή που γράφεται ο *Κρίτων* ήταν πολύ ζωντανό καθώς απασχολούσε πολύ την εποχή εκείνη η έννοια του νόμου. Ο Wallace⁶⁴ αναφέρει πως η υποστήριξη του λαού της Αθήνας για το γραπτό δίκαιο

⁶² *Πολιτεία* 339c, μετάφραση Ν. Σκουτερόπουλος

⁶³ *Κρίτων* 50c, μετάφραση Θ. Σαμαράς

ήταν ιδιαίτερα ισχυρή, αν μη τι άλλο επειδή, όπως είπε ο Ευριπίδης, «όταν οι νόμοι είναι γραμμένοι, οι αδύναμοι και οι πλούσιοι έχουν ίση δικαιοσύνη».⁶⁵ Όμως υπάρχουν πολλές περιπτώσεις που οι Αθηναίοι προβάλλανε αντίσταση και δεν υπακούσανε στο γραπτό νόμο. Τέτοιες περιπτώσεις είναι οι εξής: Πρώτον η περίπτωση της Αντιγόνης του Σοφοκλή όπου, οι άγραφοι νόμοι⁶⁶ των θεών είναι ανώτεροι από τους γραπτούς νόμους της πόλης.⁶⁷ Δεύτερον, ο Αντιφώντας ο οποίος εκτελέστηκε για προδοσία το 411π.Χ, υποστήριξε πως ο δίκαιος νόμος, έρχεται σε αντίθεση με τη φύση. Για τον Αντιφώντα οι νόμοι της πολιτείας είναι αμοιβαίες συμφωνίες ανάμεσα στους ανθρώπους και επίκτητοι. Απέναντί τους στέκονται, σαφώς ανώτεροι, οι νόμοι της φύσης, που υπαγορεύονται από την ανάγκη. Η φύση, περισσότερο από τον νόμο, βρίσκεται κοντά στην αλήθεια και σ' αυτήν οδηγεί τον άνθρωπο με αρωγό τον ορθό λόγο. Και τρίτον η δημοκρατία συχνά αγνοεί τους δικούς της νόμους, το πιο περίφημο παράδειγμα είναι στη δίκη των στρατηγών που πήραν μέρος στη Ναυμαχία στις Αργινούσες.⁶⁸

Δεν είναι λογικό να ισχυριστούμε ότι ο Σωκράτης υπακούει στο νόμο που τον καταδικάζει σε θάνατο μόνο και μόνο επειδή είναι ο νόμος. Ο Bostock⁶⁹ υποστηρίζει πως ο Σωκράτης είναι υποχρεωμένος να μην υπακούσει διότι εάν η υπακοή σε ένα

⁶⁴ Wallace R. W. (2010). «Socrates and Democratic Law: Plato's Crito and Apology».

⁶⁵ Ευριπίδου, *Ικέτισες*, στ. 405-415.

⁶⁶ Στην *Αντιγόνη* σκιαγραφούνται, τα χαρακτηριστικά ενός τυράννου: έπαρση, ασέβεια, αλαζονεία, παραλογισμός, υπερβολή, κατάχρηση. Όλα αυτά τα χαρακτηριστικά συνθέτουν τον αρνητικό χαρακτήρα μιας εξουσίας και βρίσκονται στους αντίποδες της κοινωνικής και πολιτικής ηθικής της Αθήνας. Ο τύραννος νομίζει ότι όλα του επιτρέπονται και ότι η πόλη είναι δική του: «τοῦ κρατοῦντος ἡ πόλις νομίζεται». Η κατάχρηση της εξουσίας οδηγεί στην καταστρατήγηση της ελευθερίας και η τραγωδία δεν παρέλειψε να παρουσιάσει τους κινδύνους που καρδοκούν, όταν η εξουσία βρίσκεται στα χέρια ενός μόνο άνδρα, που μπορεί να κάνει νόμους τις επιθυμίες του. Ο νόμος αυτός είναι πάντα νόμος βίας και αυθαιρεσίας, και οι τραγικοί, μέσα από τα έργα τους, το επισήμαναν. Σε τέτοιου είδους προσταγές κανένα ελεύθερα σκεπτόμενο άτομο δεν θα μπορούσε να υποταχτεί, με αποτέλεσμα να επέρχεται αντίδραση, στη συνέχεια ρήξη και κατ' επέκταση κοινωνική αναταραχή. Η δικαιοσύνη είναι η ουσία της πολιτικής ισορροπίας.

⁶⁷ Σοφοκλέους, *Αντιγόνη*, στ. 450-458

⁶⁸ Το 406 π.Χ., οκτώ Αθηναίοι στρατηγοί που κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού Πολέμου είχαν επιτύχει περιφανή νίκη κατά των Λακεδαιμονίων, δικάστηκαν γιατί μετά τη Ναυμαχία στις Αργινούσες δεν περισυνέλλεξαν τους ναυαγούς και άφησαν άταφους αυτούς που είχαν πέσει ηρωικά υπέρ της πόλεως. Η εις θάνατον καταδίκη των νικηφόρων Αθηναίων στρατηγών θεωρήθηκε αιώνιο στίγμα της Αθηναϊκής Δημοκρατίας που έφθασε στο απόγειό της την εποχή του Περικλή.

⁶⁹ Bostock, D. (1990). «The Interpretation of Plato's *Crito*», *Phronesis*:35 (1990) σελ. 1-20

νόμο συνεπάγεται να κάνει κάποιος κάτι άδικο, τότε επειδή πρέπει να υπακούμε δίκαιους νόμους δεν είναι υποχρεωμένος να υπακούσει, και εξαιτίας του αξιώματος ότι δεν πρέπει να αδικούμε, είναι υποχρεωμένος να μην υπακούσει εάν έχει ως γνώμονά του να πράττει μόνο δίκαιες πράξεις. Οφείλουμε να υπακούμε μόνο στους δίκαιους νόμους και όχι σε κάθε επιταγή των νόμων είτε είναι δίκαιοι, είτε είναι άδικοι.

Το Φ1⁷⁰ ισχυροποιεί την θέση που θα υποστηριχτεί στο τελευταίο κεφάλαιο πως ο Σωκράτης, παρότι γνωρίζει ότι η κατηγορία που τον βαραίνει είναι και ηθικά άδικη, υπακούει στο νόμο όχι γιατί είναι νόμος και έτσι οφείλει, αλλά διότι ο ίδιος έχει επιλέξει να αποσυρθεί, έχει παραιτηθεί από την στιγμή που οδηγήθηκε σε δίκη και στην πραγματικότητα προκαλεί ο ίδιος τον θάνατό του, και επιλέγει ο ίδιος να πεθάνει.⁷¹

Ο Stone⁷² υποστηρίζει πως από την αρχή της διαμάχης παρουσιάζεται από τον Πλάτωνα μία άνιση σχέση μεταξύ του πολίτη και της πολιτείας, καθώς οι Νόμοι εμφανίζονται να ρωτάνε τον Σωκράτη στην αρχή του διαλόγου, δεν είσαι απόγονός μας και σκλάβος μας; Συγκεκριμένα: «ἐπειδὴ δὲ ἐγένου τε καὶ ἐξετρόφης καὶ ἐπαιδευθῆς, ἔχους ἂν εἰπεῖν πρῶτον μὲν ὡς οὐχὶ ἡμέτερος ἦσθα καὶ ἔκγονος καὶ δοῦλος;»⁷³. Αυτή σαφέστατα είναι μια απατηλή αναλογία, καθώς η σχέση μεταξύ πόλης και πολίτη δεν πρέπει να ταυτίζεται με την σχέση πατέρα-παιδιού, ούτε όμως και με τη σχέση αφέντη-σκλάβου. Βασικός κανόνας όπως γνωρίζουμε της Αθηναϊκής Δημοκρατίας είναι η ελεύθερη έκφραση, το δικαίωμα να εκφράζεις διαφορετικές θέσεις από την πολιτεία, να ασκείς κριτική στις ενέργειές της, όταν δεν συμφωνείς με αυτές στην συνέλευση αλλά και στα δικαστήρια. Η Τσούνα⁷⁴ υποστηρίζει πως παρόλο που η αναλογία ανάμεσα στους γονείς και τους νόμους είναι γενικά εφαρμόσιμη, γίνεται πολύ πιο πειστική αν την εστιάσουμε συγκεκριμένα στον

⁷⁰ Κρίτων 49a-50c: κάθε πολίτης δεσμεύεται από ένα δια βίου συμβόλαιο να υπακούει τους νόμους του κράτους στο οποίο ζει.

⁷¹ Αυτή η θέση έχει συζητηθεί από πολλούς μελετητές μεταξύ των οποίων είναι ο Stone, (1989) *The Trial of Socrates* σελ.191-5 (ελλ. μτφ Stone I.F, *Η Δίκη του Σωκράτη*, μετάφραση. Σάσας Ταμβάκη, εκδόσεις «Νέα Σύνορα».χ.χ. και ο Duff R.A (1982) "Socratic Suicide?", *Proceedings of the Aristotelian Society* 82, σελ.35-47

⁷² Stone I.F, *Η Δίκη του Σωκράτη*, μετάφραση. Σάσας Ταμβάκη, εκδόσεις «Νέα Σύνορα».χ.χ.

⁷³ Κρίτων 50 e

⁷⁴ Βούλα Τσούνα, (2010). «Η διαθήκη του Σωκράτη προς τους Αθηναίους: Μια νέα ανάγνωση του Κρίτωνα» σελ.85-102

Σωκράτη και τη σχέση του με τους θεσμούς της αθηναϊκής πολιτείας. Αναφέρει χαρακτηριστικά πως «Μόνο ο Σωκράτης πρεσβεύει πως η αντεκδίκηση είναι άδικη. Επομένως μόνον αυτός είναι σε θέση να εκτιμήσει πλήρως το συμπέρασμα του εν λόγω αναλογικού επιχειρήματος, δηλαδή πως πράξεις αντεκδίκησης (που εδώ ισοδυναμούν με την ανυπακοή) ενάντια στους ανωτέρους μας, είτε αυτοί είναι γονείς είτε οι νόμοι, είναι κατ'εξοχήν άδικες και υπονομεύουν την αρετή.

Όπως παρουσιάζεται ο ισχυρισμός αυτός από τους Νόμους φαίνεται πως είναι απίθανο ο πολίτης να μπορέσει να αναζητήσει δικαιοσύνη, ενάντια στο κράτος. Υπάρχει μια ερμηνεία σχετικά με την ασυμμετρία που θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς υπέρ της ανυπακοής εδώ, δηλαδή το ότι ο πολίτης δεν έχει το δικαίωμα να εξετάζει τη δικαιοσύνη των πράξεων της πολιτείας στον ίδιο βαθμό που η πολιτεία έχει το δικαίωμα να εξετάζει τη δικαιοσύνη των πράξεων του πολίτη. Αλλά είναι προφανές πως η ασυμμετρία δεν σημαίνει και απαγόρευση. Κάθε πολίτης έχει το δικαίωμα να αντιδράσει απέναντι σε μία άδικη καταδίκη. Το πόσο «ελεύθερος» βέβαια είναι να το κάνει αυτό ή αν ο λόγος του είναι φημισμένος θα μας απασχολήσει παρακάτω.

Η Brown⁷⁵ κάνει έναν παραλληλισμό του Φ1 «□μμενε□ν τα□ς δίκαις α□ς □ν □ πόλις δικάζ□;»⁷⁶ με την *Πολιτεία* όπου ο Σωκράτης εξετάζει το μέτρο της δικαιοσύνης και αναφέρει πως αν κάποιος παραλάβει προς φύλαξη όπλα από έναν φίλο του, ο οποίος έχει σώας τας φρένας, κι αν έπειτα ο φίλος του, έχοντας στο μεταξύ χάσει τα λογικά του, του ζητάει να του τα επιστρέψει, ο καθένας από εμάς θα συμφωνούσε πως ούτε πρέπει να τα επιστρέψει αυτά τα όπλα ούτε θα ήταν δίκαιο. Διότι το μέτρο της δικαιοσύνης δεν είναι το να λέει κάποιος την αλήθεια και να επιστρέφει ό,τι έχει πάρει.⁷⁷ Σαφέστατα και θα διέπραττε μία άδικη πράξη εάν επέστρεφε όπλα που του είχε εμπιστευθεί ο φίλος του τη στιγμή που γνωρίζει ότι δεν έχει σώας τας φρένας. Το να πράττεις σύμφωνα με τον νόμο, δεν σημαίνει ότι πράττεις και πάντα δίκαια, δίκαια πράττεις υπό της κατάλληλης προϋποθέσεις και αν

⁷⁵ Brown, L. (2004). 'Did Socrates agree to obey the laws of Athens?' στο Karasmanis, V. (επιμ) *Socrates: 2400 years since his death (399 B.C. - 2001 A.D.) (International Symposium Proceedings, 13-21 July 2001)*, 157-168, Athens.

⁷⁶ *Κρίτων* 50c

⁷⁷ *Πολιτεία* 331c

οι καταστάσεις κάτω από τις οποίες έχει συμφωνηθεί μία σύμβαση δεν έχουν υποστεί σημαντικές αλλαγές. Δεν είναι υποχρεωμένος ο Σωκράτης να υπακούσει σε μία συμφωνία που είχε κάνει στο παρελθόν εάν άλλαξαν οι συνθήκες και ο νόμος είναι ηθικά άδικος.⁷⁸

Υποστηρίζει όμως πράγματι ο Σωκράτης ότι ο πολίτης πρέπει να πράττει μόνο οτιδήποτε η πολιτεία προστάζει; Αυτό που υποστηρίζεται από τον Σωκράτη είναι η υπακοή μόνο στο δίκαιο νόμο. Έξω από τον *Κρίτωνα* υπάρχουν κάποιες γνωστές ενδείξεις πως ο Σωκράτης δεν πρέσβευε υπακοή σε κάθε νόμο. Ο λόγος του Σωκράτη στην *Απολογία* ενισχύει αυτήν την άποψη. Ο Σωκράτης αψηφά το δικαστήριο στην *Απολογία*⁷⁹ λέγοντας πως αν τον αθώσουν με την προϋπόθεση να σταματήσει την φιλοσοφία τότε αυτός δεν θα υπακούσει υπό αυτήν την προϋπόθεση.⁸⁰

Δύο άλλα διάσημα παραδείγματα ανυπακοής του Σωκράτη στο νόμο αναφέρονται στην *Απολογία*⁸¹. Το πρώτο είναι η άρνηση του Σωκράτη να συμμετάσχει στην καταδίκη των στρατηγών των Αργινουσών και στη δίωξη του Λέοντα του Σαλαμίνιου.⁸² Είναι αλήθεια, όπως λέει ο Σωκράτης, πως η καταδίκη των Αργινουσών⁸³ ήταν γενικά αποδεκτή ως παράνομη. Μετά τη ναυμαχία οι Αθηναίοι δεν κατάφεραν να σώσουν τους επιζώντες λόγω των καιρικών φαινομένων και έτσι όσοι Αθηναίοι είχαν επιβιώσει της ναυμαχίας πνίγηκαν. Το κρίσιμο σημείο για το

⁷⁸ Weiss, R. (1998). *Socrates Dissatisfied, An Analysis of Plato's Crito*, Oxford University Press σελ.73

⁷⁹ Στην απολογία του ο Σωκράτης δηλώνει ρητά πως αν τον αθώσουν με τίμημα να μην φιλοσοφεί, αυτός δεν θα υπακούσει και θα συνεχίσει να τους «ενοχλεί» φιλοσοφικά (*Απολογία* 29 c-d 5).

⁸⁰ Αυτό είναι επίσης ένα σχόλιο που θα μπορούσε να μας πείσει πως ο Σωκράτης προκάλεσε τον θάνατό του. Ο Σωκράτης δεν φοβόταν να μην χάσει τη ζωή του. Είχε έναν σκοπό και αυτόν θα συνέχιζε να τον εκπληρώνει ως το τέλος με κάθε κόστος και αυτός ο σκοπός δεν ήταν άλλος από την άσκηση της φιλοσοφίας. Επιπρόσθετα αυτό το σχόλιο αποτελεί ακόμα μια ένδειξη ότι ο Σωκράτης ακολούθησε το μονοπάτι της φιλοσοφικής ανυπακοής και δεν υπάκουσε στο νόμο της πόλης.

⁸¹ *Απολογία*, 32 b-e,

⁸² Η Ναυμαχία στις Αργινούσες δόθηκε το 406 π.Χ. κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού Πολέμου. Οκτώ Αθηναίοι στρατηγοί ηγούνταν των αθηναϊκών δυνάμεων, οι οποίες νίκησαν τον Σπαρτιάτη Καλλικρατίδα. Μετά τη ναυμαχία οι Αθηναίοι δεν κατάφεραν να σώσουν τους επιζώντες λόγω των καιρικών φαινομένων και έτσι όσοι Αθηναίοι είχαν επιβιώσει της ναυμαχίας πνίγηκαν. Οι έξι από τους οκτώ στρατηγούς που ηγούνταν της ναυμαχίας από την πλευρά της Αθήνας καταδικάστηκαν σε θάνατο και εκτελέστηκαν. (Βλ. Kagan, *The Peloponnesian War*, σελ. 465).

⁸³ *Απολογία* 32 b 6

Σωκράτη φαίνεται ότι είναι η κίνηση να δοκιμαστούν μαζικά. Πιο συγκεκριμένα, το 406 π.Χ., στη δίκη των 10 Αθηναίων στρατηγών όταν συνέπεσε η «φυλή» στην οποία ανήκε ο Σωκράτης να έχει την πρωτανεία, αρνήθηκε να υποκύψει στην απαίτηση να φέρει σε ψηφοφορία στην Εκκλησία του Δήμου μία παράνομη πρόταση - να δικαστούν ομαδικά και όχι ο καθένας ξεχωριστά, όπως όριζε ο νόμος οι στρατηγοί που είχαν κατηγορηθεί ότι δεν περισυνέλεξαν τους ναυαγούς κατά την ναυμαχία στις Αργινούσες, το οποίο ήταν απαράδεκτο νομικά στην αθηναϊκή δημοκρατία.

Το δεύτερο παράδειγμα είναι το εξής: Το 404 π.Χ. ο Σωκράτης με την ίδια τόλμη εναντιώθηκε στους Τριάκοντα τυράννους, όταν αρνήθηκε να συλλάβει έναν δημοκρατικό πολίτη, τον Λέοντα τον Σαλαμίνιο. Δεδομένου ότι οι Τριάκοντα τύραννοι ήταν το καθεστώς τότε στην Αθήνα, είναι δύσκολο να καταλάβει κανείς γιατί η δίωξη του Λέοντος θα ήταν παράνομη και άδικη. Ο Kraut⁸⁴ επισημαίνει πως όπως αυτές οι δύο περιπτώσεις ανυπακοής του Σωκράτη στο νόμο έτσι και αυτή η περίπτωση μπορεί να χαρακτηριστεί ως απειθαρχία στο νόμο.

Στο 49e του *Κρίτων* οι Νόμοι παρουσιάζουν την αρχή πως ένας άνθρωπος δεν θα έπρεπε να παραβιάζει τα συμβόλαιά του με οποιονδήποτε πάντα με την προϋπόθεση ότι αυτά είναι δίκαια [Φ1]. Αυτό το σημείο αξίζει να τονιστεί ιδιαίτερα διότι αναδεικνύει την σημασία της υπακοής στο δίκαιο νόμο. Για τον Σωκράτη το να αποδεχθεί την καταδίκη σε θάνατο δεν είναι αρκετό⁸⁵. Διότι δεν είναι πειστικό το επιχείρημα ότι η ποινή πρέπει να γίνει αποδεκτή από τον Σωκράτη επειδή είναι απόφαση της πολιτείας. Ο Σωκράτης πρέπει να πείσει ότι η απόφαση αυτή (να παραμείνει και να υπακούσει) που τον καλούνε να πάρει οι Νόμοι είναι ηθικά δίκαιη και ότι η δικαιοσύνη απαιτεί από αυτόν να δεχθεί την απόφαση της πολιτείας. Τίθεται λοιπόν ζήτημα δικαιοσύνης-ηθικότητας. Πώς μπορεί να καταφέρει ο Σωκράτης να πείσει πως η απόφαση που τον καλούνε να πάρει οι Νόμοι είναι δίκαιη; Έχουν παρουσιαστεί από τους μελετητές τρεις αντιρρήσεις για το ζήτημα αυτό ότι η απόφαση που καλείται να πάρει ο Σωκράτης δεν είναι δίκαιη.

Οι Νόμοι υποστηρίζουν πως αν ο Σωκράτης παραβιάσει αυτήν την αρχή [Φ1]⁸⁶ και παραβιάζει γενικά συμβόλαια και συμφωνίες, τότε ο Σωκράτης ορίζει τον

⁸⁴ Kraut, R. (1984). *Socrates and the State*, Princeton University Press σελ.18-19

⁸⁵ Chappell, T.D.J *Socrates and Antigone: two ways not to be martyred*, Department of Philosophy, University of Dundee

εαυτό του σαν ένα άτομο που τείνει να παραβιάζει τους νόμους γενικά, που συνηθίζει να πράττει άδικες πράξεις σε όλη την διάρκεια της ζωής του, επομένως παρουσιάζεται σαν ένας κακός και άδικος χαρακτήρας αφού συνηθίζει να παρανομεί.⁸⁷ Αυτός ο ισχυρισμός μας προσφέρει δύο αντιρρήσεις, αλλά καμία από αυτές δεν είναι ολοκληρωτικά πειστική διότι το να παραβιάσω μια φορά έναν νόμο για παράδειγμα, εάν είμαι γιατρός να δώσω σε έναν ασθενή μου ο οποίος πάσχει από καρκίνο ένα φάρμακο το οποίο είναι απαγορευμένο από το νόμο και προφανώς παράνομο προκειμένου να περάσουν στον ασθενή οι αφόρητοι πόνοι, δεν με θέτει σαν ένα άτομο που χωρίς να το σκέφτεται σε όποιον ασθενή υποφέρει από αβάσταχτους πόνους δίνει παράνομα φάρμακα, ούτε σαν έναν γιατρό που γενικά διαπράττει παρανομίες μεγαλύτερου ποινικού μεγέθους. Αλλά σαν ένα άτομο που με την δική του ελεύθερη κριτική ικανότητα θεώρησα ως ηθικά ορθό αν και παράνομο να απαλλάξω τον συνάνθρωπό μου από τους αφόρητους πόνους με αυτόν τον τρόπο. Πάλι, δεν υπάρχει καμία αμφιβολία ό,τι κάποιος που κάνει τέτοιου είδους πράξεις, δεν σέβεται αλλά και δεν εφαρμόζει έναν νόμο, ό,τι είναι «κακός» άνθρωπος. Αλλά κάποιος που παραβιάζει έναν νόμο ακόμα και συνεχώς δεν είναι εκ των πραγμάτων ένας κακός και άδικος άνθρωπος εκτός και αν ο νόμος είναι καλός και δίκαιος και δεν χωράει καμία αμφιβολία επί τούτου.

Η δεύτερη αντίρρηση αναφέρεται στον παρακάτω ισχυρισμό των Νόμων. Οι Νόμοι υποστηρίζουν ότι η αρχική σύμβαση που έχει συμφωνηθεί ανάμεσα στο Σωκράτη και στην πόλη είναι απόλυτα δίκαιη και πως αυτό που έχει να κάνει τώρα ο Σωκράτης, εάν θέλει και αυτός να είναι δίκαιος και να δείξει σεβασμό απέναντι στη δικαιοσύνη (να υπακούσει στους νόμους της πόλης και να αποδεχθεί την εκτέλεση), απορρέει άμεσα από την αποδοχή της αρχικής σύμβασης.

Η αντίρρηση εδώ γεννάται με το ερώτημα: Ποια ήταν όμως η αρχική σύμβαση που συμφωνήθηκε μεταξύ τους; Κατά πόσο οι όροι εκείνης της σύμβασης ήταν δίκαιοι, αλλά και κατά πόσον έμειναν अपαράλλαχτοι ώστε να ισχύουν. Εάν υποθέσουμε πως η αρχική σύμβαση διατάζει το Σωκράτη να κάνει ό,τι του επιβάλει η πολιτεία τότε υπάρχει ένας καλός λόγος να πιστεύουμε πως δεν είναι δίκαιη.

⁸⁶ *Κρίτων* 49a-50c: κάθε πολίτης δεσμεύεται από ένα δια βίου συμβόλαιο να υπακούει τους νόμους του κράτους στο οποίο ζει

⁸⁷ Santas, G. (1979). *Socrates: Philosophy in Plato's Early Dialogues*. London :Routledge and Kegan Paul

Ο Kraut⁸⁸ μας προτείνει να κάνουμε τον εξής παραλληλισμό: ας συγκρίνουμε το να ζητήσω από κάποιον να υποσχεθεί να κάνει οτιδήποτε χωρίς προϋποθέσεις. Η υπόσχεση δεν μπορεί να παρθεί από κανέναν άνθρωπο, εκτός αν είναι απόλυτα σίγουρος πως αυτά που θα του ζητήσω δεν θα είναι κάτι άδικο και παράλογο όπως πχ. να σκοτώσω τον αδερφό μου. Και αν είναι σίγουρος γι' αυτό αρχικά, αλλά στο τέλος αποδειχθεί ότι έκανε λάθος επειδή εγώ ζητάω άδικα και παράλογα πράγματα, τότε το καλύτερο που έχει να κάνει από την πλευρά του ο άλλος άνθρωπος είναι να διακόψει αυτή τη συμφωνία. Διότι οι όροι της άλλαξαν και μετατράπηκε σε άδικη συμφωνία. Διαφορετικά, μπορεί να ειπωθεί ότι η υπόσχεση δεν είναι πια έγκυρη καθώς έχουν αλλάξει οι όροι της υπόσχεσης εν αγνοία του ενός εκ των δύο. Κανένας δεν μπορεί να βρεθεί δεσμευμένος ηθικά, να νιώσει ηθική υποχρέωση σε μια θέση όπου θα πρέπει να πράξει πολιτικά, ότι τον διατάζει η πολιτεία. Οπότε σε αυτήν την περίπτωση μπορεί να αθετήσει τη συμφωνία και η στάση του να είναι δίκαιη. Διότι θα μπορούσε να ισχυριστεί πως ένιωσε την ηθική υποχρέωση να μην υπακούσει σε μία επιταγή, διότι την θεώρησε άδικη και παράλογη.

Επιπρόσθετα εάν κάποιος συνάψει μία συμφωνία και τη στιγμή που αποδεχθεί να την τηρεί τη συμφωνία γνωρίζει ότι υπάρχει περίπτωση και να του φερθούν άδικα τότε σύμφωνα με τον Kraut⁸⁹ δεν δικαιολογείται να μην τηρήσει την συμφωνία, ακόμα και αν αδικηθεί. Αντίθετα όμως εάν έχει συμφωνήσει με την προϋπόθεση να τυγχάνει μόνο δίκαιης και ηθικής συμπεριφοράς, εάν εμφανιστούν στην πορεία στοιχεία που του είχαν αποκρύψει κατά την αποδοχή της συμφωνίας τότε έχει κάθε δικαίωμα ο άνθρωπος αυτός να αθετήσει την συμφωνία από την μεριά του. Οι Allen⁹⁰, Santas⁹¹ και Wade⁹² οι οποίοι υποστηρίζουν πως μπορεί ένας πολίτης να δείξει ανυπακοή στο νόμο, αναφέρουν πως η ανυπακοή είναι απολύτως δικαιολογημένη εάν και μόνο εάν οι νόμοι της πόλης ζητούν από κάποιον να διαπράξει μια αδικία σε βάρος κάποιου άλλου προσώπου. Τότε και μόνο τότε

⁸⁸ Kraut, R (1984). *Socrates and the State*, Princeton University Press σελ. 20-30

⁸⁹ Kraut, R (1984). *Socrates and the State*, Princeton University Press, σελ. 35-36

⁹⁰ Allen, R. E. (1972). "Law and Justice in Plato's *Crito*" *Journal of Philosophy*: 69, σελ.562-66

⁹¹ Santas, G. (1979). *Socrates: Philosophy in Plato's Early Dialogues*, London: Routledge and Kegan Paul

⁹² Wade, F. S. J. (1971). "In Defense of Socrates" *Review of Metaphysics*, 25: σελ. 315-324

θεωρούν ότι οφείλει ένας άνθρωπος να αντιδράσει και να μην υπακούσει στο νόμο. Για παράδειγμα εάν οι νόμοι ζητούσαν από το Σωκράτη να σκοτώσει τον πιστό του φίλο Κρίτωνα, ο Σωκράτης οφείλε να παρακούσει τις εντολές τους και να μην υπακούσει στο νόμο, διότι θα διέπραττε αδικία εις βάρος ενός τρίτου προσώπου.

Η τρίτη και τελευταία αντίρρηση αναφέρεται στον παρακάτω ισχυρισμό. Οι Νόμοι υποστηρίζουν πως στο παρελθόν ο Σωκράτης έχει αποδεχθεί τα οφέλη της σύμβασης μεταξύ του ίδιου και του κράτους, και θα ήταν εξαπάτηση της συμβάσεως από την πλευρά του, εάν ήταν υπάκουος μόνο όταν τον συνέφερε. Αυτό είναι προφανές. Αλλά από το επιχείρημα αυτό των Νόμων λείπει το συγκεκριμένο σημείο στο οποίο ο Σωκράτης επιμένει επανειλημμένα.

Η αντίρρηση είναι ότι πρέπει να τονιστεί πως το επιχείρημα [Φ1]⁹³ δεν αναλύει συγκεκριμένα τι αρμόζει στο Σωκράτη ως Σωκράτη να πράξει, αλλά τι είναι πράγματι δίκαιο να γίνει σύμφωνα με τη σύμβαση. Φυσικά πρέπει να πράττει ο,τι είναι δίκαιο, ακόμη και όταν δεν τον συμφέρει. Αλλά το ερώτημα εδώ που πρέπει να απαντήσουμε είναι κατά πόσο η αποδοχή της εκτέλεσής από τον Σωκράτη είναι δίκαιη. Είναι δίκαιο να υπακούσει σε μία άδικη καταδίκη; Ή έπρεπε να αποδράσει;

Η άποψη που υποστηρίζεται πως ο Σωκράτης προκάλεσε τον θάνατό του ενισχύει την υπόθεση πως ίσως η παραμονή στο κρατητήριο τον βοήθησε να επιτύχει τον σκοπό του. Το γεγονός όμως ότι μια πορεία δράσης βολεύει τον Σωκράτη δεν σημαίνει πως είναι δίκαιο και ηθικό να παραμείνει στο κρατητήριο και να θανατωθεί. Η τελική επιλογή του Σωκράτη οφείλει να είναι ηθικά δίκαιη επιλογή.

Αφού εξετάστηκε το πρώτο επιχείρημα [Φ1] κάθε πολίτης δεσμεύεται από ένα δια βίου συμβόλαιο να υπακούει τους νόμους του κράτους στο οποίο ζει,⁹⁴ αναδείχθηκαν τα λογικά κενά του και προβλήθηκαν τα κατάλληλα αντεπιχειρήματα ως περάσουμε τώρα στο δεύτερο επιχείρημα.

⁹³ *Κρίτων* 49a-50c, «Κάθε πολίτης δεσμεύεται σε μια δια βίου σύμβαση να τηρεί τους νόμους του κράτους στο οποίο ζει»

⁹⁴ *Κρίτων* 49a-50c, μετάφραση Θ. Σαμαράς

2.2.3 Η ανταπόδοση της αδικίας

Σύμφωνα με τα επιχειρήματα των Νόμων ο Σωκράτης οφείλει να παραμείνει και να μην αποδράσει. Είναι όμως τα επιχειρήματα αυτά ορθά; Εάν επιλέξει να παραμείνει η απόφασή του θα δηλώνει πιστή υπακοή σε κάθε νόμο της πόλης, δίκαιο ή άδικο; Αν πάλι επιλέξει να αποδράσει αυτή του η πράξη θα είναι μια απάντηση στη λανθασμένη επιβολή του νόμου και θα έχει ολέθρια αποτελέσματα για τους νόμους της πόλης; Οφείλει να δείξει πολιτική υπακοή ο Σωκράτης με κάθε κόστος για να μην πλήξει το κύρος του νόμου ή αντίθετα με το να αντιδράσει και να απαντήσει στην άδικη καταδίκη με απόδραση θα άφηνε περιθώρια αντίδρασης σε κάθε πολίτη που τύγχανε παρόμοιας αδικίας από τους θετούς νόμους του κράτους; Ποια βλάβη άραγε θα προκαλέσει ο Σωκράτης στο κράτος εάν τραπεί σε φυγή;

Σύμφωνα με τον Kraut⁹⁵ εάν επιθυμούμε να δώσουμε απαντήσεις σε αυτά τα ερωτήματα πρέπει να λάβουμε σοβαρά υπόψη το γεγονός πως ο Σωκράτης πρέσβευε πως ποτέ δεν πρέπει να αδικούμε.

[Φ2] *Κρίτων* 49c: είναι λάθος να ανταποδίδουμε μια αδικία.

Δεν θα έπρεπε λοιπόν να προβληματίζει τον Κρίτωνα τι θα πει η κοινή γνώμη για τον Σωκράτη αν παραμείνει στην φυλακή και θανατωθεί,⁹⁶ αλλά εάν η ενδεχόμενη απόδρασή του η οποία θα αποτελούσε απάντηση στην εφαρμογή ενός άδικου νόμου θα ήταν δίκαιη ή άδικη⁹⁷. Η απάντηση σε αυτήν την ερώτηση είναι πολύ δύσκολο να δοθεί από το Σωκράτη, διότι ο ίδιος δεν θα μπορούσε να αρκестεί να εξηγήσει με δικά του λόγια αυτά που υποστηρίζουν οι Νόμοι καθώς ο διάλογος αυτός δεν περιορίζεται στο να παρουσιάσει μία απλή υπεράσπιση υπέρ της νομιμοφροσύνης του Σωκράτη. Με την άρνησή του να δραπετεύσει, ο Σωκράτης μετέβαλε το γεγονός του θανάτου του σε πράξη που έγινε με πλήρη αυτονομία και με δική του επιλογή. Γι' αυτό απαντάται αργότερα με την προσωποποίηση των Νόμων το ερώτημα στο τέλος του διαλόγου πως εάν ο Σωκράτης αποδράσει θα διαπράξει το αδίκημα της αντιδικίας – ανταπόδοσης.

⁹⁵ Kraut, R. (1984) *Socrates and the state*, Princeton University Press, σελ. 25-29

⁹⁶ Εάν θεωρήσει τον Σωκράτη ένοχο για τις κατηγορίες που του απαγγέλθηκαν, βλέποντας τον να τις αποδέχεται και να αρνείται να αποδράσει.

⁹⁷ *Κρίτων* 46 b1-49 b6

Πρώτη φορά το ερώτημα αυτό, το εάν δηλαδή ο Σωκράτης θα διέπραττε αδικία με την απόδρασή του, το συναντάμε όταν οι Νόμοι ισχυρίζονται ότι με το να αποδράσει ο Σωκράτης, θα διαπράξει τριπλό αδίκημα απέναντι στην πόλη που τον ανέθρεψε⁹⁸. Και έπειτα στο τέλος του διαλόγου όταν οι Νόμοι αναφέρουν πως εάν ο Σωκράτης αποδράσει θα διαπράξει το αδίκημα της αντιδικίας – ανταπόδοσης στο οποίο είναι εκ διαμέτρου αντίθετος. Οπότε αντιλαμβανόμαστε πως για τους Νόμους πράττοντας μια τέτοια αδικία είναι σαν να πράττει και τις τρεις και να αδικεί και να κακουργεί και να προκαλεί βλάβη σε αυτούς. Δεν θα έπρεπε να προβληματίζει τον Κρίτωνα, σύμφωνα με τον Kraut, εάν θα πιστέψει η κοινή γνώμη ότι ο Σωκράτης ήταν ένοχος και γι' αυτό επέλεξε να παραμείνει στην φυλακή και να δεχθεί αδιαμαρτύρητα να του επιβληθεί μία άδικη θανατική ποινή. Αυτό που θα έπρεπε να απασχολεί τον Κρίτωνα είναι αν θα ήταν η απόδρασή του μία δίκαιη πράξη και ποιες βλάβες θα προκαλούσε αυτή στην πόλη. Αν θα ήταν δίκαιο από πλευράς του Σωκράτη να ανταποδώσει με το να αποδράσει την αδικία που υπέστη.

Μια αρχή λοιπόν επί της οποίας το επιχείρημα των Νόμων υπέρ της υπακοής φαίνεται να βασίζεται είναι η εξής: Ότι είναι λάθος να ανταποδίδουμε μια αδικία με αδικία. Ο Σωκράτης πιστεύει ότι «καλύτερα να αδικείσαι παρά να αδικείς» και ότι είναι «καλύτερα να τιμωρείσαι άδικα, παρά να γλιτώνεις από δίκαιη τιμωρία». Συγκεκριμένα αναφέρει πως: «Οὐδὲ ἀδικούμενον ἄρα ἀνταδικεῖν, ὡς οἱ πολλοὶ οἴονται, ἐπειδὴ γε οὐδαμῶς δεῖ ἀδικεῖν.»⁹⁹. Αλλά ποια είναι άραγε η αδικία με την οποία ο Σωκράτης φαντάζεται ότι εκδικείται την πολιτεία για την αδικία που αυτή διαπράττει εναντίον του, εάν αυτός αρνηθεί την άδικη καταδίκη του και αποδράσει; Για να απαντήσουμε σε αυτήν την ερώτηση θα χρειαστεί να περάσουμε στο τρίτο επιχείρημα το [Φ3] που παρουσιάζουν οι Νόμοι.

2.2.4 Παραβίαση ενός άδικου νόμου σημαίνει καταστροφή της πόλης;

Η σαφέστερη απάντηση που θα μπορούσαμε να δώσουμε στο ερώτημα: Ποια είναι άραγε η αδικία με την οποία ο Σωκράτης φαντάζεται ότι εκδικείται την πολιτεία για την αδικία που αυτή διαπράττει εναντίον του, εάν αυτός αρνηθεί την άδικη καταδίκη του είναι πως ο Σωκράτης πιστεύει ότι θα βλάψει την πολιτεία με τους

⁹⁸ Κρίτων 51 e5

⁹⁹ Κρίτων 49 c

τρόπους που ανέφερα παραπάνω αν παραβιάσει τους νόμους της. Η συζήτηση για την καταστροφή της πολιτείας φαίνεται μεταφορική, ή τουλάχιστον δεν γίνεται εύκολα κατανοητή χωρίς εξήγηση. Είναι γεγονός πως κανείς δεν μπορεί να βλάψει μια πολιτεία με την έννοια που μπορεί κανείς να βλάψει έναν άνθρωπο. Έτσι αυτή η απάντηση στο ερώτημα, πού είναι η αδικία κατά του κράτους εάν τραπεί σε φυγή ο Σωκράτης μας δημιουργεί το περαιτέρω ερώτημα, πού είναι η βλάβη του κράτους εάν τραπεί σε φυγή ο Σωκράτης; Μπορεί να προκαλέσει πράγματι βλάβη στο κράτος;

[Φ3] *Κρίτων* 50b: το να παραβιάζεις τους νόμους σημαίνει ότι καταστρέφεις το κράτος.

Η απάντηση των Νόμων είναι ότι μία τέτοια ενέργεια του Σωκράτη θα καταστρέψει το κράτος μέσα στο οποίο έζησε και μεγάλωσε, αν παρακούσει δηλαδή την ετυμηγορία του δικαστηρίου. Συγκεκριμένα αναφέρουν πως θα τον ρωτούσαν οι Νόμοι: «Πες μας Σωκράτη τι έχεις στο νου σου να κάνεις με αυτήν την πράξη; Τι άλλο σκέπτεσαι με το έργο που επιχειρείς παρά να καταστρέψεις και εμάς τους νόμους και ολόκληρη την πόλη όσο εξαρτάται από εσένα;»¹⁰⁰. Ακόμη και ένας υπερασπιστής της επιλογής του Σωκράτη να παραμείνει στο κρατητήριο όπως ο Allen το περιγράφει αυτό ως «εκπληκτική επιβάρυνση»¹⁰¹. Εύκολα λοιπόν μπορούμε να εκφράσουμε αντιρρήσεις σε αυτό το επιχειρήμα [Φ3].

Η πρώτη αντίρρηση είναι ότι θα πρέπει να αποδειχθεί με επιχειρήματα ότι η καταστροφή του κράτους είναι κάτι κακό, ή ότι ακόμα και αν αυτό είναι κακό, δεν μπορεί να είναι ένα τίμημα που αξίζει να πληρωθεί για να εξασφαλιστεί κάποιο άλλο καλό. Κάποιος θα μπορούσε εύλογα να ισχυριστεί ότι ένα κράτος το οποίο εκδίδει άδικες ετυμηγορίες μέσω των δικαστηρίων του μπορεί κάλλιστα να αξίζει να καταστραφεί ως τέτοιο κράτος που εκδίδει άδικες αποφάσεις και ότι αν η τιμή της δικαιοσύνης είναι η καταστροφή ακόμη και μίας καλής πολιτείας, τότε ας είναι αυτή. Έτσι, πάλι οδηγούμαστε πίσω στο ζήτημα που έθεσα παραπάνω, του κατά πόσον αυτό που ο Σωκράτης προτείνει να κάνουμε είναι άδικο ή δίκαιο και κατ'επέκταση ηθικό, και ποιά είναι η έννοια του να πράττω δίκαια. Ο Σωκράτης οφείλει να πράξει έχοντας ως γνώμονά του να πράξει το ηθικά ορθό.

¹⁰⁰ *Κρίτων* 50 b, μετάφραση, Θ. Σαμαράς

¹⁰¹ Allen, R. E. (1972). "Law and Justice in Plato's *Crito*", *Journal of Philosophy*:69, σελ.562-66

Η πολιτική υπακοή είναι επιτακτική ανάγκη για τον Σωκράτη, διότι η πολιτική ανυπακοή καταστρέφει το κράτος. Αναφέρουν χαρακτηριστικά στον *Κρίτωνα* οι Νόμοι:

«Σωκράτη, τι άλλο σκέφτεσαι να κάνεις με το έργο που θα επιχειρήσεις παρά να καταστρέψεις και εμάς τους νόμους και την πόλη ολόκληρη... Ή πιστεύεις ότι αυτή η πόλη μπορεί να συνεχίσει να υπάρχει και να μην καταστραφεί απολύτως εάν οι αποφάσεις που έχουν εκδοθεί δεν έχουν δεσμευτικό χαρακτήρα, αλλά καθίστανται ανίσχυρες, ακυρώνονται και καταστρέφονται από τη δράση των απλών πολιτών;»¹⁰².

Η δεύτερη αντίρρησή πηγάζει από την *Αντιγόνη* του Σοφοκλή: Η Αντιγόνη παραβιάζει τις εντολές του Κρέοντος αντιτάσσοντας την υποχρέωση υπακοής της σε ένα άλλο, κατά τη γνώμη της, ανώτερο δικαίωμα σύστημα¹⁰³. Αναφέρει χαρακτηριστικά «Δεν μπορούσα να φανταστώ ότι τα δικά σου κηρύγματα έχουν τόση δύναμη, ώστε μπορείς εσύ αν και θνητός να υπερνικήσεις τους άγραφους και ατράνταχους νόμους των θεών. Γιατί δεν υπάρχουν αυτά σήμερα μόνο και χτες αλλά αιώνια ισχύουν...»¹⁰⁴. Η επιχειρηματολογία του Κρέοντος προβάλλει την διασφάλιση του κύρους της εξουσίας που, κατά τη γνώμη του, δεν μπορεί να ανεχθεί καμία ανυπακοή. «Αλήθεια, τώρα εγώ άντρας δεν είμαι, αυτή θα είναι άντρας, αν αυτή η νίκη της θα μείνει στο ενεργητικό της ατιμώρητη». Η υπακοή στους νόμους και η πειθαρχία είναι απαραίτητα στοιχεία της σωστής διακυβέρνησης.¹⁰⁵

Όσο όμως και αν ο Σοφοκλής παρουσιάζει με πειστικότητα και τις δύο

¹⁰² *Κρίτων* 50 b-c, μετάφραση, Θ. Σαμαράς

¹⁰³ Σοφοκλέους, *Αντιγόνη*, κριτική και ερμηνευτική έκδοση Γεω. Μαρκαντωνάτου, Αθήνα, 1991, σ. 183.

¹⁰⁴ Σοφοκλέους, *Αντιγόνη*, (450-458) :

«Ναι, γιατί δεν ήταν
ο Δίας, που μου τα 'χε αυτά κηρύξη,
ούτε η συγκάτοικη με τους θεούς
του Κάτω κόσμου, η Δίκη, αυτούς τους νόμους
μες στους ανθρώπους όρισαν· και μήτε
πίστευα τόση δύναμη πως νάχουν
τα δικά σου κηρύγματα, ώστ' ενώ είσαι
θνητός να μπορής των θεών τους νόμους
τους άγραφους κι ασάλευτους να βιάζης·
γιατί όχι σήμερα και χτες, μα αιώνια
ξουν αυτοί, και κανείς δεν το γνωρίζει
από πότε φανήκανε »

¹⁰⁵ Κρέοντας :«Από την αναρχία [...] κακό δεν υπάρχει μεγαλύτερο.».

απόψεις του Κρέοντα και της Αντιγόνης, δεν είναι υπερβολή να πούμε ότι τη στάση της Αντιγόνης θαυμάζουμε και αυτή μας φαίνεται ορθή. Όμως είναι δυνατόν να αναγνωρίζουμε την καθολική υποχρέωση υπακοής ή εφαρμογής των νόμων και συγχρόνως να αποδεχόμαστε ορισμένες περιπτώσεις ανυπακοής και να αιτιολογούμε την ατιμωρησία;

Προβληματίζει το γεγονός πως ο Σωκράτης στον *Κρίτωνα* δεν επικαλέστηκε σχετικά επιχειρήματα από το θείο νόμο, ή κάποιο δίκαιο υψηλότερης θέσης από ό,τι το θετικό δίκαιο του κράτους. Ενώ στην *Απολογία* έχει αναφερθεί στο θεϊκό δίκαιο στον *Κρίτωνα* δεν κάνει καμία απολύτως αναφορά. Γιατί δεν επικαλέστηκε άραγε ο Σωκράτης το θεϊκό δίκαιο; Θα έπρεπε να γνωρίζει τη διάσημη επίκληση της Αντιγόνης στους υψηλότερους νόμους κατά της παράθεσης του κρατικού νόμου από τον Κρέοντα στην *Αντιγόνη*. Γιατί λοιπόν ο Σωκράτης να μην αναφέρει καθόλου επιχειρήματα θεϊκού δικαίου στον *Κρίτωνα*; Η σιωπή είναι πολύ σημαντική και πρέπει να μας προβληματίσει. Εάν λάβουμε υπόψη μας το ιστορικό πλαίσιο με βάση τις γενικότερες συζητήσεις που γίνονταν για το νόμο και εντάξουμε και τον διάλογο του *Κρίτωνα* σε αυτή την προβληματική, θα δοθούν στην άποψη που υποστηρίζω τα ερείσματα που απαιτούνται. Ο Σωκράτης δεν πρόδωσε την ατομική του συνείδηση ούτε όταν άκουσε από το στόμα των δικαστών του την καταδικαστική απόφαση σε βάρος του. Δεν προσπάθησε με την απολογία του να ευχαριστήσει το ακροατήριό του ούτε και ζήτησε άφεση αμαρτιών, αντίθετα στους δικαστές που τον καταδίκασαν σε θάνατο απάντησε με αξιοπρέπεια πως δεν θεώρησε πως για τον κίνδυνο του θανάτου έπρεπε να κάνει οτιδήποτε ανελεύθερο, ούτε πως μετανιώνει για την απολογία του, αλλά πως προτιμούσε πολύ περισσότερο να πεθάνει με τέτοια απολογία, παρά να ζήσει με άλλον τρόπο.

Νομιμοποιείται μια δημοκρατική κοινωνία να αξιώνει την πλήρη και τυφλή συμμόρφωση του πολίτη στις επιταγές της για να μην καταστραφεί ο νόμος; Η θεμελίωση μιας τέτοιας αξίωσης δεν μπορεί παρά να ανάγεται στην ίση συμμετοχή όλων των πολιτών στη διαδικασία λήψης των αποφάσεων. Όμως η ίση συμμετοχή δεν ισοδυναμεί με την αυτονομία του πολίτη και επομένως δεν αποτελούν επαρκείς αιτιολογίες για την δέσμευση των πολιτών.

Δύο άλλες ερμηνείες του επιχειρήματος [Φ3] «το να παραβιάζεις τους νόμους σημαίνει ότι καταστρέφεις το κράτος»¹⁰⁶ αξίζει να εξεταστούν εν συντομία εδώ. Ο

¹⁰⁶ *Κρίτων*, 50b, μετάφραση Θ. Σαμαράς

πρώτη είναι του Allen ο οποίος προτείνει ότι η έννοια με την οποία ο Σωκράτης θεωρεί ότι με το να αποδράσει θα παραβιάσει το νόμο "από την πλευρά του" είναι ότι ο νόμος, προκειμένου να είναι νόμος, πρέπει να είναι καθολικός. Έτσι, ο Σωκράτης ανακαλεί την καθολικότητα του νόμου σε σχέση με τον εαυτό του, τον αναιρεί, δηλαδή τον καταστρέφει «μεταφορικά».

Σε μία δημοκρατική κοινωνία η έννομη τάξη αποτελεί αξία καθεαυτήν. Η ίδια δε η έννοια της έννομης τάξης φαίνεται να αναιρείται εάν δεν εφαρμόζονται οι επιταγές της. Ο Kant αρνούμενος το δικαίωμα αντίστασης εκφράζει αυτήν την ιδέα. «Δεν μπορεί να υπάρξει δικαιολογημένη αντίσταση από την πλευρά του λαού προς τη νομοθετική αρχή του κράτους. Ένα κράτος δικαίου είναι δυνατό μόνον διά της υποταγής στην καθολική νομοθετική βούλησή του. Ο λόγος για τον οποίο αποτελεί καθήκον του λαού να ανέχεται ακόμη και ό,τι φαίνεται ως η πλέον αβάστακτη κατάχρηση της ανώτατης εξουσίας είναι ότι είναι αδύνατον να νοηθεί ποτέ η αντίστασή του στην ανώτατη νομοθετική αρχή ως κάτι διαφορετικό από παρανομία και υπεύθυνο για την ακύρωση όλου του νομικού οικοδομήματος».¹⁰⁷ Είναι προφανώς αντιφατικό, υποστηρίζει ο Kant, να προβλέπει η ίδια η έννομη τάξη τη δυνατότητα αντίστασης στις επιταγές της, διότι τότε αυτοαναιρείται ως υπέρτατη αρχή.

Ορισμένοι μελετητές υποστηρίζουν πως ο Σωκράτης πίστευε για το νόμο πως: «ο σεβασμός του νόμου γενικότερα, απαιτεί από αυτόν να υποστεί τις κυρώσεις που προβλέπονται από το νόμο». Και ίσως ο Σωκράτης έχει την άποψη αυτή, αλλά η άποψη αυτή δεν είναι εύλογη: κατ' αρχάς μια τέτοια άποψη δεσμεύει τον κάτοχό του να κάνει μια «ανοικτή» υπόσχεση του είδους που απορρίφθηκε παραπάνω στις αντιρρήσεις του πρώτου επιχειρήματος, και δεύτερον ο σεβασμός για το νόμο έχει πιθανόν ορθολογικό λόγο για το σεβασμό της δικαιοσύνης, έτσι ώστε όταν τα δύο έρχονται σε σύγκρουση, ο σεβασμός για το νόμο να πρέπει να υποχωρεί.

Μια εναλλακτική λύση, την οποία ο Bostock¹⁰⁸ συζητά και υποστηρίζει, είναι πρώτον ότι ο Σωκράτης νομίζει ότι θα παραβίαζε αν δραπέτευε το βασικό νόμο που λέει πως «οι ετυμηγορίες θα πρέπει να εφαρμόζονται». Επίσης δεύτερον η αρχή αυτή έχει μια λογική, και αυτή η λογική πρέπει να βασίζεται στη δικαιοσύνη πως πρέπει «πάντα να διεξάγονται οι ετυμηγορίες ή οι αποφάσεις δικαστηρίων», και

¹⁰⁷ Kant I. (1970) *The Metaphysics of Morals*, στο τόμο *Political Writings*, Cambridge, σελ. 144.

¹⁰⁸ Bostock, D (1990). "The Interpretation of Plato's *Crito*", *Phronesis* 35: σελ. 1-20

(όπως επεσήμανα στην αρχή), αυτό σίγουρα είναι αμφίβολο, αν τα δικαστήρια κάνουν λάθη. Και τέλος, τρίτον, όπως επισημαίνει ο Bostock, ο ίδιος ο Σωκράτης προφανώς είχε διανοηθεί ότι οι δικαστές κάνουν λάθη, και ότι υπήρξαν περιπτώσεις όπου θα ήταν σωστό να μην πραγματοποιηθούν οι ετυμηγορίες ή οι κρίσεις τους. Γιατί, όπως έχει ήδη αναφερθεί, στην *Απολογία*¹⁰⁹ ο Σωκράτης υποστηρίζει απερίφραστα ότι, αν η ετυμηγορία ή η απόφαση του δικαστηρίου είναι ότι θα πρέπει να σταματήσει να φιλοσοφεί τότε θα την παρακούσει.

2.2.5 Μπορείς να προσπαθήσεις να πείσεις για να αλλάξει ο νόμος, διαφορετικά πρέπει να υπακούσεις.

Έρχομαι στο τέταρτο επιχείρημα των Νόμων το οποίο είναι: "φύγε ή σώπασε". Εάν κάποιος πολίτης δεν μπορεί να πείσει τους άλλους συμπολίτες να αλλάξουν τους νόμους με τους οποίους διαφωνεί, τότε έχει δυο επιλογές, να μεταναστεύσει ή να συμμορφωθεί με το νόμο. Ο Σωκράτης δεν επιθυμεί να μεταναστεύσει, οπότε πρέπει να υπακούσει στο νόμο ακόμα κι αν αυτό σημαίνει τον ίδιο τον θάνατό του. Οι Νόμοι υποστηρίζουν ότι όποιος δεν συμφωνεί με τους νόμους της πολιτείας όπου ζει έχει τη δυνατότητα να βρει επιχειρήματα κατά των νόμων που έχουν ψηφιστεί από το κράτος ή αλλιώς να μάθει να ζει με τους νόμους του κράτους και να τους αποδεχτεί. Αν δεν μπορέσει να το κάνει αυτό μπορεί στην συνέχεια να μεταναστεύσει σε κάποια άλλη πόλη.

[Φ4] *Κρίτων* 52e: Εάν κάποιος πολίτης δεν μπορεί να πείσει τους άλλους πολίτες να αλλάξουν τους νόμους με τους οποίους διαφωνεί, τότε έχει δυο επιλογές, να μεταναστεύσει ή να συμμορφωθεί.

Σε καμία περίπτωση δεν θα έπρεπε ο Σωκράτης να είχε εγκαταλείψει την Αθήνα και να είχε μεταναστεύσει σε κάποια άλλη πόλη. Επιπλέον, στον *Κρίωνα* ο Σωκράτης δεν πρέπει να πείσει ότι όλοι οι νόμοι της πολιτείας στο σύνολό τους είναι άδικοι. Ο Σωκράτης πρέπει να πείσει για τη συγκεκριμένη απόφαση του δικαστηρίου εναντίον του. Αυτή την απόφαση χρειάζεται να αμφισβητήσει, την

¹⁰⁹ *Απολογία* 29 c-30 d, μετάφραση, Θ. Σαμαράς

απόφαση δηλαδή που τον καταδικάζει σε έναν άδικο θάνατο.

Το καίριο αίτημα του Σωκράτη πως δεν μπορεί να ενεργήσει κατά της αποφάσεως αυτής χωρίς να επιτεθεί στο νόμο που του δίνει την εξουσία¹¹⁰ υποστηρίζεται από τον Allen¹¹¹, ο οποίος αναφέρει πως «το να αμφισβητεί την αρχή μιας συγκεκριμένης πρότασης [που παρέχεται από το νόμο], είναι σαν να αρνείται οποιαδήποτε αρχή σε κάθε πρόταση που θα προέλθει από το νόμο».

Αλλά αυτός ο ισχυρισμός, ασφαλώς, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι είναι απλά λανθασμένος ακόμη και αν οι διαμαρτυρίες αφορούν πράξεις μη βίαιης πολιτικής ανυπακοής, δεν μπορεί να υπάρξει αυτόματη παραδοχή ότι είναι άδικες, ακόμη και σε μια αρκετά στενή νομική έννοια του «άδικου».

Αν ο Σωκράτης λοιπόν είχε διαμαρτυρηθεί για τη δική του καταδίκη, για παράδειγμα, με το να δραπετεύσει για να το αποφύγει, ακριβώς παράλληλα παραδείγματα θα είχαν εφαρμογή στην περίπτωση του. Έτσι, αυτά τα επιχειρήματα του διαλόγου δεν μας δίνουν μια σαφή ιδέα για το τι αδικία θα διέπραττε ο Σωκράτης. Ποιά θα ήταν η αδικία που θα διέπραττε ο Σωκράτης εάν απέρριπτε την ετυμηγορία του αθηναϊκού δικαστηρίου και επέλεγε να διαφύγει και να σώσει την ζωή του. Συνεπώς, κανένα από τα επιχειρήματα [Φ1-Φ4] δεν ασχολείται επαρκώς με το θέμα, που παραμένει αναπάντητο, ποια ακριβώς είναι η αδικία που εμπλέκεται στη διαφυγή του Σωκράτη από το κρατητήριο.

Συμπεραίνω λοιπόν πως τα επιχειρήματα των Νόμων δεν μας παρέχουν τα κατάλληλα πειστήρια πως ο Σωκράτης έπρεπε να παραμείνει και να υπακούσει σε μία άδικη καταδίκη διότι παρουσιάζουν και λογικά κενά και τα συμπεράσματα στα οποία μας οδηγούν είναι ανεπαρκή συμπεράσματα και δεν μας οδηγούν στο συμπέρασμα πως ο Σωκράτης όφειλε να παραμείνει και να υπακούσει διότι το ηθικά ορθό για το Σωκράτη είναι να υπακούμε μόνο σε εκείνους τους νόμους που το περιεχόμενο τους είναι ηθικό και δίκαιο.

Παρόλα αυτά έχει επικρατήσει η άποψη πως ο Σωκράτης του *Κρίτων* αρνείται να παραβεί τους νόμους, διδάσκοντας με τη στάση του ότι κάθε πολίτης πρέπει να υπακούει στους νόμους της πατρίδας του, ακόμη και στην περίπτωση που αυτή τον αδικεί. Με τη στάση του αυτή ο Σωκράτης απέδειξε τη συνέπεια λόγων και έργων.

¹¹⁰ *Κρίτων* 50 c-d

¹¹¹ Allen, R E. (1972). "Law and Justice in Plato's *Crito*", *Journal of Philosophy*:69, σελ. 562-66

2.3 Μπορούμε να διαβάσουμε τον *Κρίτωνα* χωρίς να προδιαγράψει απόλυτη υπακοή στο νόμο;

Ο Woozley,¹¹² και ο¹¹³ Grote είναι αντίθετοι με την άποψη ότι ο *Κρίτων* μπορεί να διαβαστεί και χωρίς να προδιαγράψει απόλυτη υπακοή στο νόμο, καθώς μπορεί εύκολα κάποιος να υποστηρίξει πως οι διαμάχες που μας προσφέρει η στάση του Σωκράτη στον *Κρίτωνα* να μην αποδράσει παρότι αδικείται, και να υπομείνει τη θανατική ποινή, υπακούοντας στο νόμο, εμφανίζονται να αποσκοπούν να επαληθεύσουν ένα ακόμα πιο ισχυρό συμπέρασμα το οποίο είναι το εξής. Ότι πάντα θα αποτελούσε σφάλμα για κάθε Αθηναίο πολίτη να μην υπακούσει σε κάθε νόμο που επιβάλλει η πόλη του ακόμα και αν η πολιτεία έχει σπάσει με την στάση της την συμφωνία που έχει συναφθεί μεταξύ πολίτη και πόλης. Μπορούμε άραγε να ερμηνεύσουμε τον *Κρίτωνα* χωρίς να μας προδιαγράψει υπακοή σε κάθε νόμο; Η απάντηση είναι η εξής: προφανώς και μπορούμε διότι το δίκαιο δεν είναι να υπακούει ένας πολίτης εν γένει στους νόμους ανεξάρτητα από το περιεχόμενο αυτών. Το δίκαιο για τον Σωκράτη είναι να υπακούμε μόνο σε εκείνους τους νόμους που το περιεχόμενό τους είναι ηθικό και δίκαιο.¹¹⁴

Οι Νόμοι τους οποίους ο Πλάτωνας έντεχνα προσωποποιεί στον *Κρίτωνα* μας οδηγούν με τα επιχειρήματά τους εύκολα στο συμπέρασμα πως ο Σωκράτης είχε αποδεχθεί τους νόμους της πόλης που τον γέννησε και τον ανέθρεψε. Επίσης ότι η συμφωνία που είχε συνάψει μαζί τους, να τους υπακούει και να τους σέβεται, ήταν αποτέλεσμα δημοκρατικών διαδικασιών. Το στοιχείο της συναίνεσης¹¹⁵ είναι ένα από τα πιο ισχυρά στοιχεία στον Πλατωνικό διάλογο. Το δίλημμα που θέτουν οι Νόμοι στον Σωκράτη, ή πείθεις για αλλαγή ή υπακούς¹¹⁶, ταιριάζει σε μια δημοκρατική κοινωνία που υποτίθεται ότι εξασφαλίζει διαδικασίες διαλόγου και οι αποφάσεις της εκφράζουν τη θέληση της πλειοψηφίας. Εξασφαλίζει πράγματι όμως τις διαδικασίες

¹¹² Woozley, A. D. (1979). *Law and Obedience: The Argument of Plato's Crito*, Chapel Hill: University of North Carolina Press σελ. 62-75

¹¹³ Grote, G. (1875). *Plato and the other Companions of Socrates*, London 1 τόμος σελ. 302-304.

¹¹⁴ Το σημαντικότερο για τον ίδιο δεν είναι απλώς να ζεις, αλλά να ζεις καλά και κατ' επέκταση να ζεις δίκαια. Αυτή είναι μια ακλόνητη αρχή την οποία πρεσβεύει..

¹¹⁵ *Κρίτων* 52 b

¹¹⁶ *Κρίτων* 51b-c

διαλόγου; Ο πρότερος βίος του Σωκράτη μας αποδεικνύει πως είχε αποδεχτεί το σύστημα των θεσμών του τόπου του, και συνεπώς όφειλε να σέβεται τους νόμους και τις αποφάσεις των δικαστηρίων.

Επιπρόσθετα ο Σωκράτης παρουσιάζεται ως ένας άνθρωπος ο οποίος κατά τη διάρκεια της ζωής του αποδέχτηκε το κοινωνικό σύστημα της πόλης του, δεσμεύτηκε να υπακούει τους νόμους και να υποστηρίζει τη μορφή της κοινωνικής οργάνωσης στην οποία στηρίζεται η πολιτειακή τάξη. Δεν θα ήταν λοιπόν έντιμο για εκείνον να αθετήσει το «κοινωνικό συμβόλαιο»¹¹⁷ για χάρη του προσωπικού του συμφέροντος¹¹⁸. Κάτι τέτοιο θα αποτελούσε μεγάλη αδικία. Σύμφωνα με τους Νόμους, μία τέτοια πράξη, θα αποτελούσε πράξη αντεκδίκησης για την αδικία που υπέστη ο ίδιος από το δικαστήριο και από τους ενόρκους, που συνεπάγεται ότι ο Σωκράτης με αυτή την πράξη, θα ανταποδώσει την αδικία που υπέστη διαπράττοντας και αυτός με την σειρά του μια άλλη αδικία.¹¹⁹ Οι Νόμοι λοιπόν του Πλατωνικού διαλόγου αναλαμβάνουν να πείσουν το Σωκράτη να πάρει τη σωστή σύμφωνα με την έννομη τάξη απόφαση και να μην αποδράσει από τη φυλακή. Καθώς μια τέτοια πράξη θα τους καταστρέψει, τουλάχιστον στο μέτρο που εξαρτάται από τον ίδιο τον Σωκράτη. Είναι όμως δίκαιο να παραμείνει και να υπακούσει σε μια ηθικά άδικη καταδίκη; Από τα επιχειρήματα που αναλύσαμε στην προηγούμενη ενότητα οδηγείται κανείς στο συμπέρασμα πως ο *Κρίτων* δεν προδιαγράφει υπακοή σε κάθε νόμο καθώς

¹¹⁷ Η έννοια του Κοινωνικού Συμβολαίου αναφέρεται σε ένα σύνολο απόψεων οι οποίες θεωρούν ως λειτουργική βάση της κοινωνίας και του κράτους εν γένει, τη σύναψη και συνακολούθως την τήρηση μιας συμφωνίας μεταξύ των ιστορικών ατόμων, όπως χαρακτηρίζει τους ανθρώπους των κοινωνιών με πλήρη δικαιώματα και υποχρεώσεις ο Μαξ Βέμπερ. Ο σκοπός της συμφωνίας αυτής σχετίζεται με την ισότιμη ανάληψη ή επιμερισμό κοινωνικών υποχρεώσεων και δικαιωμάτων, για την καθιέρωση συγκεκριμένων ρυθμιστικών κανόνων της ανθρώπινης συμβίωσης και συνεργασίας. Ήδη από την αρχαιότητα έχουν εκφραστεί ποικίλες απόψεις περί της συμβασιακής προέλευσης της πολιτειακά οργανωμένης κοινωνίας, όπως επί παραδείγματι οι απόψεις των σοφιστών, του Αριστοτέλη και του Πλάτωνα, και του Επίκουρου, οι οποίες εν πολλοίς προσπάθησαν να οριοθετήσουν την ανάγκη ύπαρξης της πολιτικής κοινωνίας. Στο σύνολό τους όμως αυτές οι θεωρίες αναφορικά με τον τεχνικό τρόπο παραγωγής-δημιουργίας της πολιτικής κοινωνίας διά μέσω μίας συνθήκης δεν υπήρξαν αφενός μεν αρκούτως επεξεργασμένες αφετέρου δε δεν κατάφεραν να εισχωρήσουν σε ένα θεωρητικό βάθος ως προς μια συνεκτική θεώρηση του Κοινωνικού Συμβολαίου. (Βλ. Άρης Στυλιανού, *Θεωρίες του Κοινωνικού συμβολαίου, από τον Γκρόστιους στον Ρουσσώ*, εκδ.Πόλις, Αθήνα, 2006)

¹¹⁸ Το σημαντικότερο για τον Σωκράτη δεν είναι απλώς να ζεις , αλλά να ζεις καλά και κατ' επέκταση να ζεις δίκαια. θεωρεί πως δεν πρέπει ποτέ να αδικούμε, επομένως δεν πρέπει ποτέ να ανταποδίδουμε μια αδικία. Όπως επίσης δεν πρέπει ποτέ να κάνουμε κακό, αλλά ούτε και να ανταποδίδουμε το κακό. Στο διάλογο αυτές τις αρχές τις εκφράζει ξεκάθαρα.

¹¹⁹ *Κρίτων* 49 c, Σωκράτης:«Οὐδὲ ἀδικούμενον ἄρα ἀνταδικεῖν, ὡς οἱ πολλοὶ οἴονται, ἐπειδὴ γε οὐδαμῶς δεῖ ἀδικεῖν.

τα συμπεράσματα στα οποία καταλήγουν τα επιχειρήματα είναι ανεπαρκή. Οι Νόμοι στην προσπάθειά τους να πείσουν το Σωκράτη αναφέρουν τα εξής:

«Φαντάζεσαι ότι μία πόλις μπορεί να συνεχίσει να υπάρχει και να μην ανατραπεί αν οι νομικές αποφάσεις που εκδίδονται δεν έχουν καμία δύναμη και μπορούν να ακυρωθούν και να καταστραφούν από τους πολίτες; Ήταν μέρος της συμφωνίας μας η ανυπακοή σου σε τυχόν λαθεμένες δικαστικές αποφάσεις ή είχες συμφωνήσει ότι όλες οι αποφάσεις της πόλεως είναι δεσμευτικές; Δεν καταλαβαίνεις ότι αν δεν μπορείς να πείσεις πρέπει να κάνεις ότι σε διατάζει η πόλη σου και υπομονετικά να υποτάσσεσαι σε οποιαδήποτε τιμωρία σου επιβάλλει; Μολονότι οι εντολές μας δεν είναι ωμές διαταγές αλλά έχουν την μορφή προτάσεων και δίνουμε την επιλογή είτε να μας πείσει κανείς σε κάτι διαφορετικό είτε να κάνει ότι λέμε, εσύ ούτε υπακούς ούτε προσπαθείς να μας πείσεις να αλλάξουμε την απόφασή μας αν ήταν λάθος σε κάτι».¹²⁰

Ο Σωκράτης δεν βρίσκει δικαιολογίες για την απόδρασή του από το κρατητήριο, συνεπώς σέβεται το νόμο της πόλης και σέβεται τη συμφωνία να υπακούει ακόμα και στην άδικη επιβολή του νόμου. Επίσης είναι σημαντικό να επισημάνουμε σε αυτό το σημείο πως δεν αναφέρεται στον *Κρίτων* κανένα επιχειρήμα που να δικαιολογεί την ανυπακοή στην άδικη αλλά νομότυπη ποινή που του επιβλήθηκε. Επειδή όμως δεν αναφέρονται δεν σημαίνει ότι δεν υπάρχουν κιόλας. Γεννάται εδώ λοιπόν το ερώτημα: Είχε ο Σωκράτης την επιλογή να υπερασπιστεί τον εαυτό του ενάντια στην πολιτεία και στην άδικη καταδίκη που του επέβαλαν; Η συμφωνία που είχε συνάψει με τους νόμους της πόλης του, του άφηνε περιθώρια ανυπακοής απέναντι στο νόμο καθώς όπως ανέφερα παραπάνω έπρεπε να είναι προπάντων δίκαιη.

Οι Νόμοι για να υποστηρίξουν την επιλογή του Σωκράτη να υπακούσει παρότι αδικείται αναφέρουν χαρακτηριστικά ότι κάθε πολίτης οφείλει να προσπαθήσει να πείσει την πόλη και τους νόμους, αν αυτό δεν είναι εφικτό οφείλει να υπακούσει στις εντολές τους ό,τι κι αν αυτές επιτάσσουν και να συμμορφωθεί με την απόφαση του δικαστηρίου. Υπάρχουν όμως διάφορες ερμηνείες από τους μελετητές

¹²⁰ *Κρίτων*, 51 d μετάφραση Θ. Σαμαράς

«Και ότι ομολογήσας ημίν πείθεσθαι ούτε πείθεται ούτε πείθει ημάς, ει μη καλώς τι ποιούμεν, προσιθέντων ημών και ουκ αγρίως επιτατόντων ποιείν, ά αν κελεύωμεν, αλλά επιέντων δυοίν θάτερα, ή πείθειν ημάς ή ποιείν, τούτων ουδέτερα ποιεί.» *Κρίτων* 52 a,

γι' αυτή τη θέση. Κάποιοι από αυτούς, μεταξύ των οποίων και ο Kraut¹²¹, διατυπώνουν μια φιλελεύθερη άποψη για το θέμα, ότι ο Σωκράτης δεν είναι υποχρεωμένος να υπακούσει στην εφαρμογή ενός άδικου νόμου, ενώ κάποιοι άλλοι όπως οι Guthrie¹²², Woozley¹²³ και Allen¹²⁴ υποστηρίζουν πως ο Σωκράτης στη διαμάχη μεταξύ πολίτη και κράτους είναι υποχρεωμένος να πείσει τους ενόρκους και το δικαστήριο, εάν αυτό δεν συμβεί οφείλει να συμμορφωθεί με την απόφαση του δικαστηρίου με κάθε κόστος. Εδώ βέβαια μας γεννάται και δεύτερο ερώτημα: Είχε ο Σωκράτης την ελευθερία του λόγου για να μπορέσει να υποστηρίξει τον εαυτό του και να πείσει για το αντίθετο; Δίνεται η εντύπωση ότι στην Αθήνα της εποχής εκείνης οι γνώμες και οι απόψεις που εκφράζονταν ενάντια στη γνώμη «των πολλών» δεχόταν σφοδρή κριτική. Ο Stone υποστηρίζει πως στην διαμάχη μεταξύ των Νόμων και του Σωκράτη, ο Σωκράτης έπρεπε να ρωτήσει τους Νόμους πώς είναι δυνατόν να τους πείσει για το τι είναι πραγματικά ηθικά ορθό και δίκαιο να πράξει, εφόσον ο ελεύθερος λόγος ήταν φιμωμένος. Ο Σωκράτης καταδικάστηκε σε θάνατο με άδικες και αβάσιμες κατηγορίες επειδή εξέφραζε τις πεποιθήσεις του και προσπαθούσε να ασκήσει τη φιλοσοφία του. Αξίζει να διερωτηθούμε πόσο ελεύθερος ήταν ώστε να προσπαθήσει να πείσει την πόλη για την άδικη ποινή που του επιβλήθηκε. Αυτό θεωρώ πως θα έπρεπε να αποτελεί ένα ξεχωριστό επιχείρημα κατά της υπακοής και υπέρ της απόδρασης και θα εξηγήσω αμέσως το γιατί αν και στην επόμενη ενότητα αναφέρω αναλυτικά τα επιχειρήματα υπέρ της ανυπακοής.

Η συμφωνία μεταξύ κράτους και πολίτη ορίζει πως όταν ένας πολίτης δέχεται τους όρους ενός νόμου, όταν αυτός τον εξυπηρετεί, υποχρεούται να αποδέχεται το νόμο ακόμα και όταν ο νόμος εναντιώνεται στα δικά του συμφέροντα κάποια δεδομένη στιγμή. Γι' αυτό το λόγο υποστηρίζεται ότι ο Σωκράτης αρνήθηκε να αποδράσει. Η συμφωνία αυτή μεταξύ της πόλης και του πολίτη σε μία ελεύθερη κοινωνία δεσμεύει και την πολιτεία και τον πολίτη αντίστοιχα. Όμως, σύμφωνα με

¹²¹ Kraut, R. (1984). *Socrates and the State*, Princeton University Press

¹²² Guthrie, W.K.C. (1969). *A History of Greek Philosophy*, 3: The Fifth Century Enlightenment.

¹²³ Woozley, A.D. (1979). *Law and Obedience: The Argument of Plato's Crito*, Chapel Hill: University of North Carolina Press

¹²⁴ Allen. R.E.(1972) "Law and Justice in Plato's *Crito*", *Journal of Philosophy* 69, σελ.557-67

τον Stone¹²⁵ από την αρχή της διαμάχης παρουσιάζεται από τον Πλάτωνα μία άνιση σχέση μεταξύ του πολίτη και της πολιτείας.¹²⁶ Βασικός κανόνας, όπως γνωρίζουμε της Αθηναϊκής Δημοκρατίας είναι η ελεύθερη έκφραση, το δικαίωμα να εκφράζεις διαφορετικές θέσεις από την πολιτεία, να ασκείς κριτική στις ενέργειές της, όταν δεν συμφωνείς με αυτές στην συνέλευση αλλά και στα δικαστήρια.

Εάν λοιπόν η πολιτεία στερήσει ξαφνικά αυτό το δικαίωμα στον πολίτη, σπάει αυτόματα και τη συμφωνία που έχει συνάψει μαζί του. Οπότε και ο πολίτης με την σειρά του δεν είναι υποχρεωμένος να την διατηρήσει. Ο John Locke στην θεωρία του «κοινωνικού συμβολαίου» επιτρέπει την ανυπακοή, ακόμη και την επανάσταση, εφόσον το ένα μέρος των συμβαλλομένων, δηλαδή το κράτος, παραβιάσει μονομερώς το «συμβόλαιο».¹²⁷ Αν οι Νόμοι λοιπόν απαγόρευαν στον Σωκράτη να εκφραστεί ελεύθερα, αυτόματα έλυναν τη συμφωνία που είχαν συνάψει μαζί του. Οπότε αυτομάτως τον ελευθέρωναν και από την δέσμευση να τους υπακούει.

Αξίζει να τονιστεί πως βασική αρχή του δημοκρατικού πολιτεύματος είναι η ελευθερία λόγου. Οι αρχαίοι Έλληνες χρησιμοποιούσαν για να δηλώσουν αυτή την έννοια τις λέξεις ισηγορία και παρρησία. Ισηγορία είναι το δικαίωμα που έχουν όλοι οι πολίτες να αγορεύσουν, να μιλήσουν στην Εκκλησία του Δήμου. Η παρρησία όμως είναι κάτι παραπάνω από την ισηγορία. Παρρησία είναι το δικαίωμα του πολίτη να μπορεί όχι απλώς να έχει το λόγο, αλλά να εκφράσει τη γνώμη του ελεύθερα, ακόμη και αν αυτή δεν είναι σύμφωνη με τη γνώμη των άλλων. Γιατί δεν έχει πραγματικά κανένα νόημα να πει κανείς τη γνώμη του, αν δεν μπορεί να εκφράσει ελεύθερα αυτό που πραγματικά πιστεύει χωρίς να αποδοκιμάζεται από τους άλλους γι' αυτό. Κάτι τέτοιο προϋποθέτει μια ευρύτητα πνεύματος τέτοια, που να μπορεί να δεχτεί το διαφορετικό, το αντίθετο. Πράγμα που στην περίπτωση του Σωκράτη βλέπουμε πως δεν συνέβη, γιατί γι' αυτό ακριβώς καταδικάστηκε, διότι εξέφραζε διαφορετικές απόψεις.

Θα μπορούσε κανείς να αναρωτηθεί γιατί ο Σωκράτης δεν στηρίχθηκε πάνω

¹²⁵ Stone, I.F.(1989) *The Trial of Socrates* New York: Doubleday σελ. 225-230

¹²⁶ Οι Νόμοι εμφανίζονται να ρωτάνε τον Σωκράτη στην αρχή της διαμάχης: «Δεν είσαι απόγονός μας και σκλάβος μας». Αυτή σαφέστατα είναι μια απατηλή αναλογία, καθώς η σχέση μεταξύ πόλης και πολίτη δεν πρέπει να ταυτίζεται με την σχέση πατέρα-παιδιού, ούτε όμως και με την σχέση αφέντη-σκλάβου.

¹²⁷ Άρης Στυλιανού, *Θεωρίες του Κοινωνικού συμβολαίου, από τον Γκρότιους στον Ρουσσώ*, εκδ.Πόλις, Αθήνα, 2006

σε αυτό το επιχείρημα για να αρχίσει την διαμάχη του με τους Νόμους.¹²⁸ Καθώς οι Νόμοι με το να του στερήσουν την ελευθερία του λόγου τον μετέτρεπαν σε σκλάβο. Γιατί λοιπόν ο Σωκράτης δεν χρησιμοποίησε ένα τόσο σημαντικό επιχείρημα για να υπερασπιστεί τον εαυτό του και να διαφύγει την θανατική καταδίκη; Το επιχείρημα αυτό θα αποτελούσε την καλύτερη άμυνα του Σωκράτη ενάντια στις κατηγορίες που του προσήψαν. Αυτή του όμως η άρνηση να υπερασπιστεί τον εαυτό του όταν άκουσε την καταδίκη του με φέρνει ακόμα πιο κοντά στην άποψη που θα υποστηρίξω στο τέταρτο κεφάλαιο ότι ο Σωκράτης προκάλεσε τον θάνατό του. Θέλησε να μείνει πιστός στους νόμους της πατρίδας του και στη διδασκαλία του, δίνοντας έτσι το παράδειγμα και την απόδειξη ότι η διδασκαλία του δεν ήταν μια σκέτη θεωρία αλλά ένας τρόπος ζωής.

Υποστηρίζω πως ο Σωκράτης στον *Κρίτων* δεν παρουσιάζει δικαιολογίες και δεν εξωτερικεύει επιχειρήματα κατά της υπακοής διότι δεν επιθυμεί να έρθει σε σύγκρουση με τη συλλογική αντίληψη της δικαιοσύνης που είχαν οι Αθηναίοι πολίτες εκείνη την εποχή. Αναγνωρίζει με την στάση του την καθολική και υποχρεωτική υπακοή στους νόμους της πόλης, ακόμα και όταν εκείνοι σφάλλουν ή έχουν καταδικάσει κάποιον λανθασμένα-με λανθασμένη κρίση. Εάν ο Σωκράτης επιχειρούσε να αποδράσει θα ήταν σαν να ακολουθούσε και να υπάκουε σε μία ατομική ιδέα της δικαιοσύνης η οποία θα αντιμάχονταν τη συλλογική αντίληψη της δικαιοσύνης που είχαν οι Αθηναίοι πολίτες. Θα αντιμάχονταν την έννομη τάξη της πόλης του. Ο Σωκράτης βέβαια πίστευε πως η γνώμη του ενός και ειδικού έπρεπε να υπερισχύει της γνώμης «των πολλών».¹²⁹ Αυτό όμως δεν ήταν αποδεκτό στην Αθηναϊκή κοινωνία. Σε μία δημοκρατική κοινωνία όπως είναι η Αθηναϊκή, η έννομη τάξη αποτελεί αξία καθεαυτή. Η Τσουνά¹³⁰ υποστηρίζει πως ο Σωκράτης υπακούει στο νόμο επειδή θεωρεί την Αθήνα καλύτερη από άλλες ευνομούμενες πόλεις της Ελλάδας. Επίσης οι Νόμοι προβάλλουν συστηματικά την ορθολογικότητα και τη διαφάνεια των δημοκρατικών διαδικασιών. Προβάλλουν τον ανοιχτό και δημόσιο

¹²⁸ Αντίθετα θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει πως, το ότι δεν το πράττει μπορεί να δείχνει ότι δεν τον ενδιαφέρει. Με κριτήριο όμως τη δικαιοσύνη θα έπρεπε να τον ενδιαφέρει, αφού σκοπός του είναι να πράττει πάντα δίκαια.

¹²⁹ *Κρίτων* 47 c-d «καὶ δὴ καὶ περὶ τῶν δικαίων καὶ ἀδίκων καὶ αἰσχυρῶν καὶ καλῶν καὶ ἀγαθῶν καὶ κακῶν, περὶ ὧν νῦν ἡ βουλή ἡμῖν ἐστίν, πότερον τῆ τῶν πολλῶν δόξῃ δεῖ ἡμᾶς ἔπεσθαι καὶ φοβεῖσθαι αὐτὴν ἢ τῆ τοῦ ἑνός, εἴ τις ἐστὶν ἐπαίων, ὃν δεῖ καὶ αἰσχύνεσθαι καὶ φοβεῖσθαι μᾶλλον ἢ σύμπαντας τοὺς ἄλλους;»

¹³⁰ Τσουνά Β, (2010).«Η Διαθήκη του Σωκράτη προς τους Αθηναίους: Μία νέα ανάγνωση του Κρίτωνος», σελ.85-103

χαρακτήρα των πολιτικών διαβουλεύσεων και επιλογών. Την ύπαρξη εναλλακτικών δυνατοτήτων και λύσεων όπως επίσης και τον πολιτισμένο χαρακτήρα των νόμων και των θεσμών.¹³¹ Οι Νόμοι προσδοκούν σύμφωνα με την Γσούνα ότι οι λόγοι των πολιτών θα είναι συνεπείς και συμβατοί προς τις πράξεις τους κι έχουν την πεποίθηση ότι όσοι αξιώθηκαν μια τέτοια πόλη είναι πρόθυμοι να δώσουν, έστω και αδίκως, τη ζωή τους γι' αυτήν.

Ο Σωκράτης με την επιλογή του να μην παραβεί τους θεσπισμένους νόμους της πόλης φαίνεται πως πράττει κάτι ηθικά ορθό, καθώς προστατεύει την πόλη και τους θεσμούς της. Η συγκατάθεση του αυτή προσδίδει μια ηθική διάσταση στην συμφωνία του με την πόλη. Εκτελεί το καθήκον του απέναντι στην πόλη και στους συμπολίτες του. Παρόλο που έχει συρθεί σε άδικη δίκη, ανέχεται μια άδικη ποινή, η οποία αναμφίβολα είναι μια αβάστακτη μορφή κατάχρησης της ανώτατης εξουσίας, καθώς τον οδηγεί στον θάνατο, επειδή δεν επιθυμεί να αντισταθεί στην ανώτατη νομοθετική εξουσία της πόλης του. Στην Αθήνα η έννομη τάξη έχει δημοκρατική νομιμοποίηση καθώς το πολίτευμα της είναι η Δημοκρατία. Θα ήταν παράλογο σύμφωνα με τον Σωκράτη τα τελευταία εβδομήντα χρόνια να απολαμβάνει τα αγαθά μίας έννομης δημοκρατικής πόλης και ξαφνικά επειδή μία απόφαση εκδόθηκε εις βάρος του, και ήταν άδικη και παράνομη, να επιλέξει να αποδράσει και να αναιρέσει την νομοθετική αρχή της πόλης του.

Η απόφαση του Σωκράτη να υπακούσει αποδεικνύει ότι σέβεται τους νόμους και τους δημοκρατικούς θεσμούς της πόλης του. Όμως οι νόμοι δεν σεβάστηκαν τον ίδιο. Το γεγονός αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι θεωρεί ορθή και ηθικά δίκαιη την απόφαση του δικαστηρίου. Ασφαλώς από την άλλη πλευρά δεν μπορούμε να φαντασθούμε την επιβίωση μιας κοινωνίας αν η συμμόρφωση στους νόμους εξαρτάται από την προσωπική βούληση των πολιτών όπως υποστηρίζει ο Raz.¹³² Δεν είναι ανάγκη όμως να φθάσουμε στο άλλο άκρο και να θεωρούμε ότι κάθε ανυπακοή σε έναν άδικο νόμο δοκιμάζει τη συνοχή της κοινωνίας και αναιρεί την έννομη τάξη κάθε αυτήν. Το πραγματικό ζήτημα επομένως είναι σε ποιες περιπτώσεις η έννομη τάξη μπορεί να ανεχθεί την ανυπακοή και να την αιτιολογήσει όταν γνωρίζει πως έχει εκδώσει άδικες ποινές εις βάρος των πολιτών.

¹³¹ *Κρίτων* 52 a

¹³² Raz, J (1979). *The Authority of Law*, Oxford: Oxford University Press. σελ. 22-27

2.4 Επιχειρήματα υπέρ της ανυπακοής του Σωκράτη στο νόμο

Από τις αντιρρήσεις που αναλύθηκαν στις ενότητες 2.1 έως 2.5 προκύπτει το συμπέρασμα πως η αδικία που θα διαπράξει ο Σωκράτης αν διαφύγει από το δεσμοτήριο δεν είναι ξεκάθαρη, κατ' επέκταση το ερώτημα ποια θα ήταν η αδικία που θα διέπραττε παραμένει ένα αναπάντητο ερώτημα, διότι η παραδοσιακή ερμηνεία έχει δυσκολίες. Σε αυτή την ενότητα θα παρουσιαστούν επιχειρήματα που στηρίζονται στις πεποιθήσεις του Σωκράτη περί ηθικής υπέρ της διαφυγής του και ίσως μέσα από την έρευνα αυτών να καταλήξουμε πως μπορεί να ήταν ακόμα και άδικο για τον Σωκράτη να μην διαφύγει, να μην προσπαθήσει να σώσει τον εαυτό του και να υπακούσει σε μία ηθικά άδικη καταδίκη. Παρουσιάζονται τέσσερα επιχειρήματα υπέρ της ανυπακοής στο νόμο, τα οποία πηγάζουν από την έρευνα του κειμένου.

Το πρώτο επιχείρημα θα παρουσιάσω είναι το εξής: Η πολιτική υπακοή πρέπει να έχει όρια. Ένα από τα σπουδαιότερα προβλήματα που έχει προκύψει σχετικά με την ανάλυση του *Κρίτων* είναι πως οι Νόμοι με τα λεγόμενά τους προδιαγράφουν για τον Σωκράτη υπακοή σε κάθε νόμο, είτε αυτός είναι δίκαιος, είτε είναι άδικος. Και τίθεται το ζήτημα της έννοιας της δικαιοσύνης οξύ. Οφείλουμε να υπακούμε σύμφωνα με τον Σωκράτη μόνο στους δίκαιους νόμους, ενώ αντίθετα οφείλουμε να δείχνουμε ανυπακοή στην άδικη εφαρμογή των νόμων. Εάν λοιπόν οι νόμοι επιβάλλουν σε έναν πολίτη να πράξει ενάντια σε κάποιον τρίτο, ή ενάντια στο κοινωνικό σύνολο, ο κάθε πολίτης πρέπει να έχει την δυνατότητα να πείσει για το αντίθετο ή ακόμα και να παραβεί τη διαταγή με σκοπό να μην αδικήσει. Αντιλαμβανόμαστε λοιπόν πως η συμφωνία που έγινε ανάμεσα στους Νόμους και στον Σωκράτη δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ως μία δίκαιη συμφωνία καθώς επιβάλλει την υπακοή σε κάθε νόμο ή το δικαίωμα να πειστούν οι Νόμοι.

Ο Santas¹³³ υποστηρίζει πως το γεγονός ότι αυτή η συμφωνία έχει κάποια κενά και μπορεί εύκολα κάποιος να αμφισβητήσει αν είναι δίκαιη συμφωνία μπορούμε να το συμπεράνουμε από την αναλογία γονέα – πόλεως. Όμοια άποψη παρουσιάζεται και από τον Stone.¹³⁴ Δίνεται ένα πολύ ωραίο παράδειγμα και από

¹³³ Santas, (1979), *Socrates: Philosophy in Plato's Early Dialogues*, London :Routledge and Kegan Paul σελ.21-25

¹³⁴ Stone, (1989), *The trial of Socrates*, Jonathan Cape: 32 Bedford Square London σελ.225-230

τον Kraut.¹³⁵ Αναφέρεται ως το παράδειγμα πατέρα-κόρης, στο οποίο ο πατέρας προσλαμβάνει την κόρη του σε μία επικίνδυνη δουλειά. Το καθήκον της κόρης είναι να εκτελεί τις εντολές που της δίνει ο πατέρας της. Παρόλα αυτά η κοπέλα ρωτάει τον πατέρα της τι θα πρέπει να κάνει στην περίπτωση που μία εντολή του πατέρα της, της φανεί παράλογη. Πρέπει να την υπακούσει ή να δείξει ανυπακοή; Ο πατέρας μετά από σκέψη αποφάσισε πως είναι πολύ πιο επικίνδυνο να της ζητήσει να τον υπακούσει τυφλά, από το να της επιτρέψει να εξασκήσει τη δική της κρίση. Οπότε ο πατέρας επιτρέπει στην κόρη του να του δείξει ανυπακοή μόνο όταν το να δείξει τυφλή υπακοή θα ήταν πολύ πιο επικίνδυνο από ό,τι θα είχε εκείνος αντιληφθεί. Πρέπει λοιπόν ένας πολίτης να μπορεί να εξασκήσει τη δική του κρίση όταν συνάπτει μια συμφωνία με την πόλη και όχι να εξαναγκάζεται να δείξει υπακοή.

Παρόλα αυτά ο Σωκράτης από τα επιχειρήματα των Νόμων δεν φάνηκε να εξαναγκάστηκε να δεχθεί την συμφωνία διότι, όπως αναφέρει η Τσούνα,¹³⁶ δεν έχει ασκηθεί βία εναντίον του, δεν έχει εξαπατηθεί και η απόφαση δεν είναι εσπευμένη.¹³⁷ Όμως το γεγονός ότι δεν εξαναγκάστηκε και η συμφωνία έγινε με την συγκατάθεσή του δεν σημαίνει πως η συμφωνία αυτή ήταν ηθικά δίκαιη ώστε να επιβάλλει την υπακοή. Ούτε βέβαια το επιχείρημα ότι είτε πρέπει να πείσει πως οι νόμοι σφάλλουν, είτε να τους υπακούσει μας οδηγεί να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι η συμφωνία ήταν μια δίκαιη συμφωνία, διότι ο κατηγορούμενος δεν είχε απόλυτη ελευθερία να υποστηρίξει μια αντίθετη άποψη από αυτή που επέβαλλε το δικαστήριο. Συνεπώς θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε πως ο Σωκράτης δεν είχε την ελευθερία λόγου να υπερασπιστεί τον εαυτό του και να πείσει τους συμπολίτες ότι η ποινή που του επιβλήθηκε ήταν μια άδικη ποινή. Μπορούσε λοιπόν να αποφύγει την άδικη καταδίκη και την θανατική ποινή, να διαφύγει από το δεσμοτήριο ισχυριζόμενος ότι ο ελεύθερος λόγος ήταν φιμωμένος και να σώσει τον εαυτό του από έναν άδικο θάνατο.

Σε αυτό το σημείο οφείλω να επισημάνω πως εύλογα κάποιος θα μπορούσε να κατηγορήσει τον Σωκράτη ότι με την πράξη του αυτή, δηλαδή με την επιλογή του να παραμείνει στο δεσμοτήριο όντας αθώος και να δεχθεί μία άδικη καταδίκη, διέπραττε αδικία κατά του εαυτού του και αποσιωπούσε με τον χειρότερο τρόπο την

¹³⁵ Kraut, R. (1984). *Socrates and the State*, Princeton University Press, σελ.62

¹³⁶ Τσούνα Β, (2010). «Η Διαθήκη του Σωκράτη προς τους Αθηναίους: Μία νέα ανάγνωση του Κρίτωνος» σελ. 85-103

¹³⁷ Κρίτων 52 d

κατάχρηση που έκανε η εξουσία εις βάρος του. Οδηγούμαστε λοιπόν στο συμπέρασμα πως αν έπραττε με γνώμονα την δικαιοσύνη θα έπρεπε να είχε αποδράσει. Ένα από τα επιχειρήματα λοιπόν που θα μπορούσε κάποιος να παρουσιάσει υπέρ της πολιτικής ανυπακοής θα ήταν το εξής:

[T1]¹³⁸ Αφού ο Σωκράτης έρχεται αντιμέτωπος με μια μορφή κατάχρησης της εξουσίας, έχει κάθε δικαίωμα να σκεφτεί να αποδράσει και η πράξη του αυτή να είναι η απάντηση σε τέτοιου είδους άδικες καταδίκες.¹³⁹

Ο Σωκράτης πιστεύει πως δεν πρέπει κανείς να διαπράττει αδικία. Φαίνεται να υποστηρίζει πως κανείς δεν πρέπει να διαπράττει αδικία κάτω από οποιαδήποτε περίπτωση, ακόμα κι αν κάποια αρχή το επιβάλλει, ακόμα κι αν κάποιος νόμος ή ακόμα κι αν έχουμε συμφωνήσει να πράξουμε κάτι που στην πορεία φανερωθεί ότι είναι άδικο, εμείς οφείλουμε αφού το αντιληφθούμε να αναιρέσουμε την όποια συμφωνία έχουμε κάνει, να παραβούμε την οποιαδήποτε αρχή έχουμε ενστερνιστεί, έχοντας ως γνώμονά μας ένα και μόνο πράγμα. Να αποφύγουμε να πέσουμε στο τέλμα να αδικήσουμε. Ο Σωκράτης σύμφωνα με τον Kraut¹⁴⁰ φαίνεται να υποστηρίζει ένθερμα μάλιστα την άποψη πως οι άνθρωποι κρατάνε τις υποσχέσεις τους – τις συμφωνίες τους, εάν αυτές έχουν δοθεί με ελεύθερη κρίση ακόμα και όταν γνωρίζουν ότι θα υποστούν οι ίδιοι άδικη συμπεριφορά.

Ο Kraut ισχυρίζεται, πως αν το θύμα μίας άδικης καταδίκης που επιβάλλει ο νόμος τυγχάνει να είμαστε εμείς οι ίδιοι, είναι προτιμότερο να αδικηθούμε, να υποστούμε δηλαδή την αδικία εν γνώσει μας. Αντιθέτως τονίζει ο Kraut πως όταν κάποιος νόμος μας επιβάλλει να πράξουμε άδικα προς κάποιον άλλον πολίτη και να τον βλάψουμε, πρέπει να κάνουμε το αντίθετο και να υπακούσουμε στην λογική, στον ορθό λόγο, παρά στην αρχή ή στο νόμο που μας το επιβάλλει. Αυτό που υποστηρίζεται εδώ είναι πως είναι προτιμότερο για τον Σωκράτη κάποιος να αδικείται, να δέχεται μια αδικία παρά να αδικεί κάποιον άλλον, να πράττει δηλαδή μια αδικία σε βάρος τρίτου. Όταν δέχεται κάποιος μία άδικη ποινή και ο μόνος που θίγεται από την ποινή είναι ο ίδιος, είναι προσωπική του υπόθεση το τι θα αποφασίσει

¹³⁸ Με την κωδικοποίηση T1, T2, T3, T4 παρουσιάζω τα επιχειρήματα υπέρ της ανυπακοής στο νόμο.

¹⁴⁰ Kraut, R. (1984). *Socrates and the State*, Princeton University Press σελ.55-60

να πράξει. Να την δεχθεί ή όχι. Όταν όμως του επιβάλλεται από την πολιτεία να υπακούσει μία διαταγή που αφορά την πρόκληση βλάβης σε ένα τρίτο άτομο ανεξάρτητα από τον ίδιο, οφείλει να αντιδράσει και να πάει κόντρα στο νόμο με την δικαιολογία ότι δεν επιθυμεί να κάνει κακό σε άλλον άνθρωπο και ότι ο νόμος δεν είναι δίκαιος. Έχοντας ως γνώμονά του την δικαιοσύνη μπορεί να αρνηθεί να υπακούσει και να μην εκτελέσει μία άδικη διαταγή. Όπως υποστηρίζει και ο Raz με το παράδειγμα που δίνει για τους στρατιώτες¹⁴¹, το να παραβλέψει κανείς μία διαταγή και να μην κάνει το καθήκον του σίγουρα έχει ως αποτέλεσμα να αποδυναμώσει, και ίσως να καταστρέψει, την αποτελεσματικότητα μιας στρατιωτικής μονάδας. Ακόμα κι έτσι όμως, δεν πρέπει να παίρνουμε ως δικαιολογία την πρόταση «εγώ ακολουθούσα μόνο τις διαταγές» για να δικαιολογήσουμε την τυφλή υπακοή. Το καθήκον του στρατιώτη ή του ναυτικού να υπακούσει τις διαταγές είναι αναμφισβήτητα μια γνήσια και ισχυρή υποχρέωση, αλλά υπάρχουν ακόμα περιστάσεις στις οποίες μπορεί και πρέπει να αγνοηθεί. Και πρέπει να αγνοηθεί όταν η διαταγή είναι άδικη-μη ηθική και παράλογη και πρόκειται να προκαλέσει βλάβη.

Μόνο σε αυτή την περίπτωση αφήνει σύμφωνα με τον Raz χώρο για ανυπακοή στον νόμο, σε καμία άλλη δεν δέχεται να δείξει κάποιος πολίτης απέναντι στο νόμο ανυπακοή. Σύμφωνα με αυτή την άποψη που υποστηρίζω εμφανίζονται να είναι και ο Allen,¹⁴² ο Wade¹⁴³ όπως και ο Santas¹⁴⁴.

Από αυτό πηγάζει το δεύτερο επιχειρήμα υπέρ της ανυπακοής στο νόμο. Όταν υποχρεώνεσαι από το νόμο της πόλης σου να βλάψεις ένα τρίτο άτομο κυριολεκτικά και όχι μεταφορικά, (όπως υποστηρίζουν κάποιοι μελετητές) πως ο Σωκράτης υποτίθεται ότι θα έβλαπτε τους νόμους εάν επέλεγε να αποδράσει, τότε λειτουργείς αυθόρμητα και αναμφίβολα έχεις κάθε λόγο να δείξεις ανυπακοή σε όποιο νόμο σου επιβάλλει να προκαλέσεις βλάβη σε έναν συνάνθρωπό σου. Για παράδειγμα εάν οι νόμοι της πόλης διέταζαν τον Σωκράτη να σκοτώσει τον πιστό του φίλο Κρίτωνα, ο Σωκράτης αναμφίβολα θα έδειχνε ανυπακοή στους νόμους καθώς θα θεωρούσε και άδικη την διαταγή και παράλογη. Εάν το έπραττε αυτό, σίγουρα δεν θα έπειθε

¹⁴¹ Raz, J. (1979). *The Authority of Law*, Oxford: Oxford University Press. σελ. 22-27

¹⁴² Allen, R. E. (1980). *Socrates and Legal Obligation*, Minneapolis : University of Minnesota Press σελ.109

¹⁴³ Wade, F. (1971). «In Defense of Socrates» *Review of Metaphysics*: 25, σελ.324

¹⁴⁴ Santas, G. (1979). *Socrates, Philosophy in Plato's Early Dialogues*. London :Routledge and Kegan Paul σελ.26-27

κανέναν από τους συμπολίτες του ότι το έπραξε μόνο και μόνο γιατί ήθελε να υπακούσει στο νόμο, καθώς κάτι τέτοιο θα ακουγόταν παράλογο. Θα έπραττε λοιπόν ότι ήταν ηθικά ορθό έχοντας ως γνώμονά του και να πράξει δίκαια, αλλά και να μην βλάψει τον πιστό του φίλο και θα παραβίαζε την διαταγή. Συνεπώς θα μπορούσε να δείξει ανυπακοή στον άδικο νόμο και να λειτουργούσε αυτόνομα.

Υποστηρίζεται πως όμοια θα έπρεπε να πράξει ο Σωκράτης και για την αδικία που συμβαίνει στον εαυτό του. Θα μπορούσε να δείξει ανυπακοή στο νόμο και να δραπετεύσει διότι με την αποδοχή της ποινής βλάπτει ανεπανόρθωτα τον εαυτό του. Αυτό αποτελεί το δεύτερο επιχείρημα υπέρ της ανυπακοής στο νόμο. Είναι σαν να ισχυρίζεται ο Σωκράτης:

[T2] Προδίδω τον εαυτό μου, επιτρέποντας να αδικηθώ όταν μπορώ να το αποτρέψω, όπως ακριβώς προδίδω τους φίλους μου, όταν επιτρέψω να αδικηθούν ενώ μπορώ να το αποτρέψω. Δεν είναι δικαιοσύνη να κάθεται πίσω άπραγος και συνειδητά να επιτρέπεις κάθε καταστροφή να επέλθει στους φίλους σου. Όμως και όταν το απειλούμενο πρόσωπο είμαι εγώ ο ίδιος, οι απαιτήσεις της δικαιοσύνης δεν είναι διαφορετικές.

Σε αυτό ακριβώς το σημείο δημιουργείται η αντίθεσή μου ως προς τον Kraut την άποψη του οποίου ανέλυσα πιο πάνω. Το γεγονός ότι ο Σωκράτης δεν νιώθει την ίδια υποχρέωση απέναντι στον ίδιο του τον εαυτό με οδηγεί και πάλι στην υπόθεση πως ο Σωκράτης προκάλεσε τον θάνατό του.¹⁴⁵ Διότι θεωρώ πως την ίδια αντίδραση που θα είχε εάν τον διέταζαν οι νόμοι να σκοτώσει τον πιστό του φίλο Κρίτωνα, θα έπρεπε να έχει και όταν άκουσε την άδικη καταδίκη του. Όπως εάν υπάκουε και σκότωνε τον Κρίτωνα δεν θα έπειθε κανέναν από τους συμπολίτες του. Όμοια δεν πείθει ότι οι λόγοι που δέχθηκε να παραμείνει και να θανατωθεί ήταν διότι φοβότανε την μεταφορική καταστροφή των Νόμων της πόλης από την δική του στάση ανυπακοής και μάλιστα σε μια ηθικά διάτρητη καταδίκη. Συμπεραίνω λοιπόν πως οι λόγοι που τον οδήγησαν να παραμείνει και να προκαλέσει τον θάνατό του ήταν πολύ βαθύτεροι και θα αναλυθούν στο κεφάλαιο IV.

Την ίδια αδικία διαπράττεις και αν δεν αντιδράσεις και αφήσεις να εκτελεστούν οι φίλοι σου, αλλά την ίδια αδικία διαπράττεις εν τέλει αν επιτρέψεις να

¹⁴⁵ Εάν ένας άνθρωπος φυλακιστεί άδικα και περιμένει να εκτελεστεί η θανατική του ποινή, το πρώτο πράγμα που θα έκανε είναι να υπερασπιστεί τον εαυτό του και να αποδείξει με όλη του την δύναμη πως το δικαστήριο έχει εκδώσει λανθασμένη απόφαση.

εκτελεστείς εσύ από τρίτους ενώ γνωρίζεις πως σε κατηγορούνε άδικα. Η τελευταία παρατήρηση σχετίζεται με το επιχείρημα του Allen¹⁴⁶ όσον αφορά την άποψη που φαίνεται να υποστηρίζει ο Σωκράτης πως ένας άδικος νόμος δεν έχει την ίδια βαρύτητα όταν εφαρμοσθεί εάν το πρόσωπο που αδικείται τυγχάνει να είμαι εγώ ο ίδιος, και είναι στην κρίση μου εάν θα αντιδράσω, εάν όμως ένας άδικος νόμος έχει ως στόχο να υποφέρει κάποιος τρίτος την αδικία, τότε οφείλουμε να αντιδράσουμε και να μην αδικηθεί. Εάν ο Σωκράτης το πιστεύει αυτό (το οποίο δεν είναι προφανές), τότε αντιμετωπίζει το ακόλουθο δίλημμα του επιχειρήματος [T2].¹⁴⁷

Αρα το να παραμείνει ο Σωκράτης στο κρατητήριο και να αδικηθεί αποτελεί την ίδια αδικία με το να επιτρέψει να βλάψουν τον Κρίτωνα, ή με το να του επιβάλλουν να βλάψει τον καλό του φίλο. Συνεπώς αν δεν επιθυμεί να διαπράξει αδικία ο Σωκράτης οφείλει να αποδράσει, διότι παρόλο που κάποιοι μελετητές δεν θεωρούν μεμπτό να θυσιάζεται κάποιος και να δέχεται να αδικείται εν ονόματι του νόμου, υποστηρίζω πως είναι η ίδια πληγή ενάντια στην δικαιοσύνη ως θεσμό να αδικείς, όσο και να δέχεσαι να αδικείσαι από άδικες αποφάσεις.

Ας περάσουμε τώρα στο τρίτο επιχείρημα υπέρ της απόδρασης. Υπάρχουν από τη μία μεριά οι μελετητές όπως ο Allen¹⁴⁸, ο Woozley¹⁴⁹ και ο Santas¹⁵⁰ που υποστηρίζουν πως οι Νόμοι αφήνουν έναν χώρο για ανυπακοή στην περίπτωση που οι νόμοι σφάλλουν όπως προανέφερα και εκδώσουν άδικες αποφάσεις και από την άλλη μεριά, αυτοί που πιστεύουν ότι ο διάλογος και πιο συγκεκριμένα οι Νόμοι με τα επιχειρήματα τους επιβάλλουν απόλυτη υπακοή σε κάθε νόμο, όπως ο Grote¹⁵¹ ο οποίος υποστηρίζει πως ο *Κρίτων* απαιτεί απόλυτη υπακοή στις αρχές της πόλης και

¹⁴⁶ Allen, R. E.(1972). “ Law and Justice in Plato’s *Crito*”, *Journal of Philosophy* :69, σελ.565-566

¹⁴⁷ Το να επιτρέψει κάποιος στους φίλους του να εκτελεστούν από την πόλη εξαιτίας μιας άδικης κατηγορίας, είναι άδικο. Το ίδιο άδικο δεν παύει όμως να είναι να επιτρέψει κάποιος και στον εαυτό του να εκτελεστεί. Η δικαιοσύνη δεν επιτρέπει κανένα από τα δυο.

¹⁴⁸ Allen, R. E. (1980). *Socrates and Legal Obligation*, Minneapolis : University of Minnesota Press σελ.108-103

¹⁴⁹ Wade, F. S. J. (1971) “In Defense of Socrates” *Review of Metaphysics*: 25,σελ 314-25

¹⁵⁰ Santas, G. (1979). *Socrates: Philosophy in Plato’s Early Dialogues*. London :Routledge and Kegan Paul σελ.43-65

¹⁵¹ Kraut, R. (1984). *Socrates and the State* , Princeton University Press (Chapter III, Persuade or obey, Grote and Green) pp.54-65

πως δεν υπάρχει περιθώριο για ανυπακοή στην προσταγή των Νόμων. Ο Green¹⁵² υποστηρίζει πως ένας πολίτης που νιώθει να αδικείται πρέπει-οφείλει με νόμιμα μέσα να αναιρέσει, εάν αυτό είναι δυνατόν, τον άδικο νόμο. Εάν όμως δεν τα καταφέρει και ο νόμος δεν αναιρεθεί πρέπει να υπακούσει. Διερωτώμαι όμως πόσο ελεύθερος είναι ένας πολίτης να το πράξει αυτό; Συντάσσομαι με την άποψη του Grote πως στον *Κρίτωνα* δεν θα βρούμε κανένα απόσπασμα στο οποίο να επιτρέπεται η ανυπακοή, όμως όταν οι Νόμοι είναι εκείνοι που πρώτοι αθετούν την συμφωνία δεν είναι ελεύθερος και ο πολίτης να πράξει ό,τι θεωρεί δίκαιο εκείνος και να αθετήσει και αυτός με την σειρά του την συμφωνία; Όταν οι Νόμοι αθετούν τη συμφωνία και εκδίδουν άδικες καταδίκες αποδεσμεύουν και τους πολίτες από την πιστή υπακοή σε αυτούς. Συνεπώς οι Νόμοι αφήνουν περιθώριο ανυπακοής σε έναν πολίτη μόνο όταν είναι άδικοι και αυτό αποδειχθεί.

Υποστηρίζει ο Grote πως το επιχείρημα εάν μπορείς πείσε να αλλάξει ο νόμος, διαφορετικά υπάκουσε σε αυτόν, σημαίνει στην ουσία εάν δεν καταφέρεις να τον αλλάξεις, πρέπει να υπακούσεις. Τώρα πόσο δημοκρατικές είναι οι διαδικασίες αυτές και αν ήταν κάποιος πολίτης πραγματικά ελεύθερος να το πράξει αυτό, πρέπει σοβαρά να μας απασχολήσει. Ο Guthrie¹⁵³ πρεσβεύει πως το επιχείρημα πείθω ή υπακούω σημαίνει είτε ότι πρέπει να υπακούσει στο νόμο ο Σωκράτης, είτε ότι πρέπει να αλλάξει τον νόμο με ειρηνικές διαδικασίες, εάν αυτό δεν είναι εφικτό οφείλει να υπακούσει, διαφορετικά του δίνεται η δυνατότητα να εγκαταλείψει την πόλη της Αθήνας και να μεταναστεύσει σε άλλη πόλη. Όχι όμως να δείξει ανυπακοή στο νόμο ως αντίδραση-απάντηση στην άδικη καταδίκη που του προσάψανε. Δεν φαίνεται λοιπόν από τα επιχειρήματα των Νόμων ένας πολίτης να έχει άλλον εναλλακτικό δρόμο να ακολουθήσει, αν θεωρεί ότι αδικείται. Είτε πείθει για το αντίθετο είτε υπακούει, είτε από την άλλη δείχνει ασέβεια προς το νόμο, πράγμα που αποτελεί κατακριτέα πράξη. Αν δεν πείσει, τότε πρέπει να υπακούσει στο νόμο σύμφωνα με τον Grote, αυτό το ενδεχόμενο όμως, δηλαδή ότι επιτρέπουν οι Νόμοι σε περίπτωση που σφάλουν να τους πείσουν για το αντίθετο δεν σημαίνει πως υπάρχει νομικό περιθώριο ανυπακοής στον *Κρίτωνα*. Όμοια άποψη εκφράζει και ο

¹⁵² Kraut, R. (1984). *Socrates and the State*, Princeton University Press (Chapter III, Persuade or obey, Grote and Green) σελ.54-65

¹⁵³ Guthrie, W.K.C. (1969) *A History of Greek Philosophy, 3: The Fifth Century Enlightenment*

Woozley¹⁵⁴ ο οποίος πρεσβεύει πως ο διάλογος επιτρέπει περιορισμένη ελευθερία να πείσει κάποιος τις αρχές, όταν αδικείται ή να προσπαθήσει να πείσει πριν, αν δεν το καταφέρει πρέπει κατ' επέκταση να δεχθεί την ποινή που του έχει επιβληθεί. Τέλος ο Santas¹⁵⁵ θεωρεί πως οι Νόμοι είναι σαν να λένε ότι είναι δίκαιο οι πολίτες να πείθουν ή να προσπαθούν να πείσουν την πατρίδα τους, όταν η δικαιοσύνη σφάλει, εάν όμως δεν το καταφέρουν, εάν αποτύχουν, οφείλουν να υπακούσουν. Το επιχείρημα υπέρ της ανυπακοής λοιπόν είναι το εξής:

[T3] Οι πολίτες με τέτοιους δεσμευτικούς όρους δεν είναι πραγματικά ελεύθεροι να υπερασπιστούν τον εαυτό τους, καθώς όπως ισχυρίζονται και οι μελετητές ο διάλογος δεν αφήνει κανένα νομικό περιθώριο ανυπακοής. Ίσως θα έπρεπε σε αυτό το σημείο να σκεφτούμε πως στον διάλογο του *Κρίτων* δεν θα έπρεπε να μας απασχολεί μόνο η έννοια της δικαιοσύνης, αλλά και η έννοια της ελευθερίας.¹⁵⁶

Το τέταρτο επιχείρημα υπέρ της ανυπακοής είναι εύλογο και αναφέρεται στον *Κρίτων* στο σημείο όπου ο Σωκράτης λέει στον Κρίτων: «Έτσι, για άλλα θέματα επίσης, Κρίτων (δεν θα συζητήσουμε για όλα αυτά) όπως για το τι είναι δίκαιο και άδικο, επαίσχυντο και ευγενικό, καλό και κακό, το οποίο είναι το θέμα που συζητάμε τώρα, για όλα αυτά τα ζητήματα θα έπρεπε εμείς να ακολουθήσουμε τη γνώμη του πλήθους και να το σεβόμαστε αυτό; Ή μάλλον, είναι η γνώμη του ενός που καταλαβαίνει τα θέματα αυτά, αν κάποιος καταλαβαίνει, που πρέπει να σεβόμαστε και να φοβόμαστε περισσότερο από τις απόψεις όλων των άλλων;»¹⁵⁷. Η επιμονή του Σωκράτη μόνο στις γνώμες των ειδικών για τη δικαιοσύνη και την αδικία δεν μπορεί να συμβιβάζεται με την ετοιμότητα του να τεθεί σε θάνατο από ένα δικαστήριο το οποίο για τα πρότυπα του Σωκράτη δεν έχει καμία εμπειρία σε ό, τι αφορά τη δικαιοσύνη¹⁵⁸. Λίγο αργότερα ο Σωκράτης αναφέρει στον *Κρίτων* ότι «η

Cambridge University Press

¹⁵⁴ Woozley, A.D. (1979). *Law and Obedience: The Argument of Plato's Crito*, Chapel Hill: University of North Carolina Press

¹⁵⁵ Santas, G. (1979). *Socrates: Philosophy in Plato's Early Dialogues*. London

¹⁵⁶ Η έννοια της ελευθερίας όμως δεν μπορεί να μας απασχολήσει σε αυτή την εργασία.

¹⁵⁷ *Κρίτων* 47 c ,μετάφραση Θ. Σαμαράς

προηγούμενη άποψη σας ήταν λανθασμένη, η άποψή σας ότι θα έπρεπε να λαμβάνουμε υπόψη μας τις γνώμες του πλήθους για το τι είναι δίκαιο»¹⁵⁹.

[T4] Αυτό το επιχείρημα οδηγεί στο συμπέρασμα πως ο Σωκράτης με την επιλογή του να παραμείνει, όταν επιτρέπει ο ίδιος να γίνει μία τέτοια αδικία, δεν κάνει τίποτα περισσότερο από το να λαμβάνει αδικαιολόγητα υπόψη του την γνώμη του πλήθους για το τι είναι δίκαιο και τι άδικο.

Τέλος το πέμπτο επιχείρημα υπέρ της ανυπακοής είναι το εξής:

[T5] Αν ο Σωκράτης αφήσει την Αθήνα¹⁶⁰ να τον εκτελέσει, ο ίδιος δεν επιτρέπει μόνο άδικα τον εαυτό του να υποβληθεί σε τραυματισμό και να χάσει την πολύτιμη ζωή του. Επίσης, επιτρέπει στην Αθήνα να προκαλέσει ζημιά του χειρότερου δυνατού είδους στον εαυτό.

Έτσι κι αλλιώς, είναι ένας πολύ γνωστός Σωκρατικός συλλογισμός ότι η αδικία βλάπτει την ψυχή περισσότερο από οτιδήποτε άλλο. Για τον Σωκράτη να μην αντιδράσει και να αφήσει την Αθήνα να υποφέρει από το θάνατό του είναι ένα δεύτερο είδος της αδικίας εκ μέρους του. Οφείλει να την προστατέψει και να μην την αφήσει να υποπέσει σε ένα τόσο ολέθριο σφάλμα όπως η άδικη καταδίκη του και η θανάτωσή του. Η δικαιοσύνη του επιβάλλει να προσπαθήσει να αποτρέψει την άδικη καταδίκη του από το να έχει κάποια συνέπεια σύμφωνα με οποιαδήποτε ηθικά αποδεκτή τακτική που μπορεί να σκεφτεί. Αλλά δεν υπάρχει λόγος να το σκέφτεται αυτό γιατί η απόδραση δεν θα πρέπει να είναι ηθικά αποδεκτή, πρέπει να είναι ηθικά δίκαιη πράξη.

Στην *Απολογία* αναφέρει χαρακτηριστικά για την καταδίκη του: «Επομένως, Αθηναίοι, εγώ δεν απολογούμαι για να υπερασπιστώ τον εαυτό μου, όπως θα νόμιζε

¹⁵⁸ Το λαϊκό δικαστήριο της Ηλιαίας, που απαρτιζόταν από 500 δικαστές κληρωμένους από το σύνολο των πιο ηλικιωμένων πολιτών, έκρινε τον Σωκράτη ένοχο με μέτρια πλειοψηφία (281 ψήφοι έναντι 220). Στη δεύτερη ψηφοφορία, που αφορούσε την ποινή, η καταδίκη σε θάνατο ψηφίστηκε από περισσότερους (300 έναντι 201). Η Σωκρατική ειρωνεία δεν είναι άσχετη με την εξέλιξη αυτή: όταν του δόθηκε ο λόγος προκειμένου, κατά τον νόμο, να προτείνει και αυτός μία ποινή, ο Σωκράτης, αντί να προτείνει λ.χ. την εξορία, πρότεινε την περιφρόνησή του και προς το δικαστήριο και προς τον θάνατο.

¹⁵⁹ *Κρίτων* 48 a, μετάφραση Θ. Σαμαράς

¹⁶⁰ Αναφέρω την Αθήνα και όχι τους νόμους της πόλης, γιατί θεωρώ πως από ένα διάτρητο νομικό σύστημα βλάπτεται ολόκληρη η κοινωνία αλλά και η πόλη ολόκληρη στο σύνολό της.

κανείς, αλλά για να υπερασπιστώ εσάς, μη τυχόν και καταδικάζοντάς με διαπράξετε ολέθριο σφάλμα απέναντι στο δώρο του θεού σε σας. Γιατί, αν με σκοτώσετε, δε θα βρείτε εύκολα άλλον τέτοιο σαν και μένα, που, κυριολεκτικά, αν και ακούγεται λίγο αστείο, τοποθετήθηκε από το θεό στην πόλη όπως μία αλογόμυγα πάνω σε άλογο μεγαλόσωμο και καθαρόαιμο, νωθρό όμως εξαιτίας του όγκου του, που του χρειάζεται μία αλογόμυγα να το ξυπνάει. Σαν κάτι τέτοιο μου φαίνεται πως ο θεός με έβαλε στην πόλη για να μη σταματάω όλη μέρα να ξυπνάω και να διαφωτίζω και να επιπλήττω τον καθένα σας, πηγαίνοντας να καθίσω δίπλα του, όπου και αν πάει. Και δε θα βρείτε εύκολα άλλον τέτοιο, Αθηναίοι· αν με πιστέψετε, δε θα με εκτελέσετε»¹⁶¹

Θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε πως, δεν υπάρχει τίποτα άδικο όσον αφορά την απόδραση του Σωκράτη. Θα μπορούσε μάλιστα να είναι ένα απαραίτητο κομμάτι μιας συμβολικής πράξης το να αποδράσει. Μίας συμβολικής πράξης η οποία θα σήμαινε ότι κανείς πολίτης δεν θα έπρεπε να υπακούει σε ηθικά διάτρητες καταδίκες, και θα έπρεπε να υπερασπίζει με σθένος όχι μόνο τις νομικά δίκαιες αλλά και τις ηθικά ορθές καταδίκες. Εάν λοιπόν ο Σωκράτης στόχευε να πράξει με γνώμονα μόνο την δικαιοσύνη έπρεπε να αποδράσει για τους παραπάνω λόγους. Η δικαιοσύνη αν προσωποποιούνταν όπως οι Νόμοι στον διάλογο θα απαιτούσε από τον Σωκράτη να δείξει ανυπακοή στο νόμο και να διαφύγει.

Όταν είναι μόνος πρέπει και μπορεί να ακολουθεί τις ροπές της φύσης. Ο Σωκράτης και ο Κρίτωνας συμφώνησαν στο 48 c-d¹⁶² ότι αυτό που πρέπει να συζητήσουν είναι εάν είναι δίκαιο να προσπαθήσει να αποδράσει χωρίς να τον αφήσουν οι Αθηναίοι, και τίποτα άλλο. Λοιπόν, αυτά τα επιχειρήματα μου φαίνεται να αποδεικνύουν πως αυτό που η δικαιοσύνη απαιτεί είναι πως ο Σωκράτης θα πρέπει να δείξει ανυπακοή και να διαφύγει.

Για να φωτίσουμε καλύτερα το θέμα της δικαιοσύνης στον *Κρίτωνα* θα μας βοηθούσε ιδιαίτερα εάν λαμβάναμε υπόψη το πλαίσιο της εποχής και εάν ερευνούσαμε πως η σχέση νόμου και δικαιοσύνης απασχολεί την σοφιστική σκέψη.

¹⁶¹ *Απολογία* 30d, μετάφραση Θ. Σαμαράς

¹⁶² «ἡμῖν δ', ἐπειδὴ ὁ λόγος οὕτως αἰρεῖ, μὴ οὐδὲν ἄλλο σκεπτέον ἢ ἢ ὅπερ νυνδὴ ἐλέγομεν, πότερον δίκαια πράξομεν καὶ χρήματα τελοῦντες τούτοις τοῖς ἐμὲ ἐνθένδε ἐξάξουσιν καὶ χάριτας, καὶ αὐτοὶ ἐξάγοντές τε καὶ ἐξαγόμενοι, ἢ τῇ ἀληθείᾳ ἀδικήσομεν πάντα ταῦτα ποιοῦντες· κἂν φαινώμεθα ἄδικα αὐτὰ ἐργαζόμενοι, μὴ οὐ δέη ὑπολογίζεσθαι οὐτ' εἰ ἀποθνήσκειν δεῖ παραμένοντας καὶ ἡσυχίαν ἄγοντας, οὔτε ἄλλο ὅτιοῦν πάσχειν πρὸ τοῦ ἀδικεῖν.»

Τον πέμπτο αιώνα διαμορφώνεται μια νέα θεώρηση περί νόμου και δικαίου. Οι σοφιστές είναι οι πρώτοι που αντιπαραβάλλουν το δίκαιο με την φύση, ανάγοντας την αντίθεση νόμου και φύσης σε έναν από τους σπουδαιότερους φιλοσοφικούς στοχασμούς. Ως νόμο αντιλαμβανόμαστε τον γενικά επιβαλλόμενο κανόνα, την σύμβαση που δημιουργούν οι άνθρωποι εθιμικά ή κατά συνθήκη στα πλαίσια της κοινωνικής συνύπαρξης. Αντίθετα, η φύση αναγνωρίζεται ως μια πραγματικότητα ανεξάρτητη από την ανθρώπινη επέμβαση, ένα σταθερό και αναλλοίωτο κριτήριο παρά την συνεχή εναλλαγή των ανθρώπινων θεσμών. Αποτελεί μία κανονικότητα που διέπει τα φυσικά πράγματα και που το νόημά της τείνει στη σκέψη των σοφιστών να ταυτιστεί με την αλήθεια. Η αναγνώριση της φύσης ως πηγή, αξιών και η αποδοχή του κανονιστικού της ρόλου, σπρώχνουν τη φιλοσοφική σκέψη να αναζητήσει λογική σύζευξη του δικαίου με την φύση. Ωστόσο πριν από τον Αριστοτέλη οι σοφιστές αντιπαραθέτουν τη σχετικότητα των ανθρώπινων κανονιστικών συμβάσεων προς την αιωνιότητα του φυσικού νόμου. Ο Αντιφών στο *Περί Αληθείας*¹⁶³ αναφέρει για τη διάκριση νόμου και δικαιοσύνης:

«Δικαιοσύνη λοιπόν είναι να μην παραβαίνει κάποιος τους νόμους της κοινωνίας της οποίας αυτός είναι μέλος ενεργό. Και είναι δυνατό να αποκομίσει ο άνθρωπος τη μεγαλύτερη ωφέλεια από τη δικαιοσύνη (τη νομιμότητα), αν δείχνει απόλυτα το σεβασμό του στους νόμους εκεί όπου υπάρχουν μάρτυρες και τον βλέπουν, ακολουθεί όμως τις υποδείξεις (ροπές) της φύσης εκεί όπου είναι μόνος του, χωρίς μάρτυρες. Γιατί όσα επιβάλλουν οι νόμοι είναι περιορισμοί που μπαίνουν στη συμπεριφορά του ατόμου με τρόπο πιεστικό, ενώ όσα επιβάλλει η φύση είναι απλώς αναγκαία (και γι' αυτό αποδεκτά). Επιπλέον, αυτά που επιβάλλονται με το νόμο είναι συμπεριφορές που συμφωνήθηκαν έτσι από τους ανθρώπους (σωστές ή λαθεμένες), δεν προέρχονται από τη φύση, ενώ όσα υποδεικνύει η φύση προέρχονται από αυτήν, δεν είναι επινόηση / συμφωνία των ανθρώπων (σωστή ή λαθεμένη).» Ταυτίζει θα λέγαμε ο Αντιφών το νόμο με την δικαιοσύνη και θεωρεί πως δεν πρέπει κανείς να παραβαίνει τους νόμους για χάρη της νομιμότητας ενώπιον των άλλων.

¹⁶³ *Περί Αληθείας* 44 b

«.....Δικαιοσύνη ουν τα της πόλεως νόμιμα, εν η αν πολιτεύηται τις, μη παραβαίνειν. Χρώτο αν ουν άνθρωπος μάλιστα εαυτώ συμφερόντως δικαιοσύνη, ει μετά μεν μαρτύρων τους νόμους μεγάλους άγοι, μονούμενος δε μαρτύρων τα της φύσεως. Τα μεν γαρ των νόμων επίθετα, τα δε της φύσεως αναγκαία. Και τα μεν των νόμων ομολογηθέντα, ου φύντα εστί, τα δε της φύσεως φύντα ουχ ομολογηθέντα.....».

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

III.Ο Κρίτων και η Απολογία δύο διάλογοι που αλληλοσυμπληρώνονται.

Σε αυτό το κεφάλαιο ο σκοπός είναι να γίνει μια σύγκριση μεταξύ του *Κρίτωνα* και της *Απολογίας* ως προς τη στάση του Σωκράτη απέναντι στο νόμο. Η θέση που πρόκειται να υποστηριχτεί είναι πως οι δύο διάλογοι δεν συγκρούονται μεταξύ τους όσον αφορά την υπακοή στο νόμο. Ο Σωκράτης όπως και στην *Απολογία* έτσι και στον *Κρίτωνα* υπακούει στο ηθικά ορθό και όχι στον νόμο.

Υποστηρίζω πως και στον *Κρίτωνα* ο Σωκράτης υπακούει στο δαιμόνιον που κρύβει μέσα του, στο λόγο και όχι στους νόμους της πόλης. Δείχνει σεβασμό στο νόμο με το να παραμείνει, δεν υπακούει όμως σε αυτόν. Στα προηγούμενα κεφάλαια καταλήξαμε στο συμπέρασμα πως η καταδίκη του Σωκράτη αν και ήταν νόμιμη ήταν ηθικά άδικη. Συνεπώς ο Σωκράτης δεν είχε καμία ηθική δέσμευση στο να παραμείνει αφού δεν υπάρχει τίποτα άδικο όσον αφορά την διαφυγή του. Θα μπορούσε μάλιστα να είναι ένα απαραίτητο κομμάτι μιας συμβολικής πράξης το να αποδράσει. Αυτή η συμβολική πράξη θα σήμαινε ότι κανένας πολίτης δεν θα έπρεπε να υπακούει σε ηθικά διάτρητες καταδίκες, και θα έπρεπε να υπερασπίζεται με σθένος τις ηθικά ορθές αποφάσεις. Συνεπώς ο Σωκράτης είχε την ηθική υποχρέωση να μην υπακούσει σε μία άδικη ποινή.

Υποστηρίζω πως αυτό ακριβώς κάνει στον *Κρίτωνα* όπως και στην *Απολογία*. Σέβεται το νόμο, υπακούει όμως στην λογική του κρίση-στο νου του και προκαλεί τον θάνατό του. Διότι επιλέγει το μονοπάτι της φιλοσοφικής ανυπακοής. Στην *Απολογία* ο Σωκράτης δεν έχει καμία επιφύλαξη να δείξει ανυπακοή στο νόμο ενώπιον όλου του πλήθους όπως είχε κάνει και η Αντιγόνη. Στον *Κρίτωνα* όμως η ανυπακοή φαίνεται να είναι επικαλυμμένη από το σεβασμό στο νόμο.¹⁶⁴

Η πλοκή της *Απολογίας* μας είναι γνωστή: Στην αρχαία Αθήνα οι δίκες διεξάγονταν σε δύο φάσεις. Στην πρώτη φάση αποφαιζόταν αν ο κατηγορούμενος είναι αθώος ή ένοχος. Στη δεύτερη αποφαιζόταν η ποινή ή η αποζημίωση. Ο Σωκράτης στην πρώτη φάση κρίθηκε ένοχος με μικρή διαφορά ψήφων. Έτσι στη δεύτερη φάση όπου ο δημόσιος κατηγορός ζήτησε θανατική ποινή, είχε την ευκαιρία να ζητήσει μια πολύ μικρότερη ποινή -δια βίου εξορία όπως τον προέτρεπαν οι φίλοι

¹⁶⁴ Την άποψη αυτή υποστηρίζουν και οι Kraut, R. (1984). *Socrates and the State*, Princeton University Press σελ 119-125, και Santas, G. (1979). *Socrates: Philosophy in Plato's Early Dialogues*. London :Routledge and Kegan Paul, σελ 50.

του- όντας σχεδόν σίγουρος ότι το δικαστήριο θα επέλεγε την μικρότερη ποινή και όχι την θανάτωσή του. Ο ίδιος όμως πίστευε ότι μάλλον του χρωστούσαν χάρη παρά ήταν ένοχος τιμωρίας. Έτσι αντί να επιλέξει το δρόμο της υπακοής επέλεξε αυτό που ο ίδιος θεωρούσε δρόμο της αρετής. Αφού θεωρούσε πως του χρωστάνε χάρη αντί για τιμωρία τους ζήτησε αποζημίωση. Δωρεάν φαγητό και μια μικρή σύνταξη. Η τοποθέτηση του θεωρήθηκε ακραία και η δεύτερη ψηφοφορία -όπου οι κριτές έπρεπε να επιλέξουν μεταξύ θανατικής ποινής και ισόβιας σύνταξης- ήταν συντριπτικά εναντίον.

Επίσης είναι γνωστά τα δύο παραδείγματα της ανυπακοής του Σωκράτη στο νόμο: Το 406 π.Χ., στην δίκη των 10 Αθηναίων στρατηγών όταν συνέπεσε η «φυλή» στην οποία ανήκε να έχει την πρυτανεία, αρνήθηκε να υποκύψει στην απαίτηση να φέρει σε ψηφοφορία στην Εκκλησία του Δήμου μία παράνομη πρόταση - να δικαστούν ομαδικά και όχι ο καθένας ξεχωριστά, όπως όριζε ο νόμος οι στρατηγοί που είχαν κατηγορηθεί ότι δεν περισυνέλεξαν τους ναυαγούς κατά την ναυμαχία στις Αργινούσες, κάτι απαράδεκτο νομικά στην αθηναϊκή δημοκρατία. Και το 404 π.Χ. με την ίδια τόλμη εναντιώθηκε στους Τριάκοντα τυράννους, όταν αρνήθηκε να συλλάβει έναν δημοκρατικό πολίτη, τον Λέοντα τον Σαλαμίνιο.

Το 399 π.Χ. διατυπώθηκε εναντίον του κατηγορία για ασέβεια προς τους θεούς και για διαφθορά των νέων. Ο φιλόσοφος καταδικάστηκε, με βάση την κατηγορία, σε θάνατο. Στην *Απολογία* λοιπόν αρνείται να αδικήσει και επιλέγει να μην υπακούσει τον νόμο ενώπιον όλων των αθηναίων, ενώ στον *Κρίτωνα* υπακούει στο νόμο φαινομενικά ενώ γνωρίζει πως η ποινή που του επιβάλλεται είναι άδικη, διότι δεν θέλει να φθείρει τους νόμους της πόλης και κατ' επέκταση να διαπράξει αδικία εναντίον τους να τους πλήξει μεταφορικά, καθώς κυριολεκτικά όπως ανέφερα παραπάνω κάτι τέτοιο να συμβεί είναι αδύνατον και δείχνει μυστική ανυπακοή. Παρόλα αυτά προτιμά να υπομείνει την αδικία παρά να εναντιωθεί στο νόμο, διότι στην συγκεκριμένη περίπτωση η αδικία στρέφεται προς τον ίδιο και δεν του επιβάλλεται από το νόμο να αδικήσει κάποιον τρίτον.

Οι Brickhouse και Smith¹⁶⁵ από την άλλη υποστηρίζουν πως ο Σωκράτης και στους δύο διαλόγους υποστηρίζει ότι ένας πολίτης πρέπει να υπακούει στους νόμους της πόλης. Επισημαίνουν όμως την εξής διαφορά, ότι στην *Απολογία* όταν ο

¹⁶⁵ Brickhouse, T.C. & N. D. Smith, (2002). *The Trial and Execution of Socrates: Sources and Controversies*. Oxford- New York

Σωκράτης δεν δείχνει υπακοή, δεν στρέφεται εναντίον των νόμων της πόλης του, αλλά εναντιώνεται στους δικαστές τους οποίους θεωρεί αναρμόδιους να του επιβάλλουν μια τέτοια διαταγή γι' αυτό και δεν υπακούει. Δεν δέχεται την πρόταση των δικαστών να τον αθώσουν με την προϋπόθεση να σταματήσει να ασκεί φιλοσοφία. Αρνείται λοιπόν να υπακούσει στις παράλογες απαιτήσεις-διαταγές των δικαστών όχι στον νόμο σύμφωνα με την δική τους άποψη. Εμφανίζεται να υπακούει στις θεϊκές εντολές που του έχει στείλει ο Θεός, τον οποίο όπως είναι φυσικό θεωρεί ανώτερο από τους δικαστές που επιβάλλουν διαταγές.

Αυτό που υποστηρίζεται σε αυτή την ενότητα αντίθετα από στις απόψεις πολλών μελετητών είναι πως ο Σωκράτης στην *Απολογία* φαίνεται να υπακούει στον ορθό λόγο, κρίνει με την λογική του και με λογικά επιχειρήματα ακόμα και τις δικαστικές αρχές και εάν διαπιστώσει πως τον οδηγούν οι διαταγές που του επιβάλλουν σε άδικες πράξεις ενάντια στην ηθική του, τότε επιλέγει να λειτουργήσει αυτόνομα, να υπακούσει θα έλεγα σε ένα είδος ανώτερου δικαίου και να πράξει αυτόνομα μη λαμβάνοντας υπόψη το νομικό πλαίσιο της πόλης του. Προτιμά να υπακούσει στον λόγο παρά στους δικαστές που υπάρχει περίπτωση κάποιες φορές να έχουν οδηγηθεί σε λανθασμένες κρίσεις και να του επιβάλλουν να κάνει πράξεις οι οποίες να μην είναι ηθικά ορθές για τον ίδιο.

Αξίζει να επισημανθεί σε αυτό το σημείο πως στην *Απολογία* η υπακοή στην ηθικά ορθή και δίκαιη πράξη εναντιώνεται με την υπακοή στις άδικες και ηθικά λανθασμένες επιταγές-διαταγές τις οποίες ορίζουν αναρμόδιοι δικαστές. Ο Σωκράτης έχει την ικανότητα να διακρίνει με λογικά επιχειρήματα τα όρια των δικαστών. Θεωρεί πως μια τέτοια απαγόρευση δεν συνάδει με τα καθήκοντά τους, ούτε με την αρμοδιότητά τους, γι' αυτό το λόγο αρνείται να υπακούσει στον νόμο. Η λογική του κρίση του επιβάλλει να πράξει ενάντια σε μια τόσο παράλογη απαίτηση. Εναντιώνεται στους δικαστές και στις άδικες- παράλογες απαιτήσεις του νόμου.

Όμοια θεωρώ πως και στον *Κρίτων* η υπακοή στον νόμο εναντιώνεται στις άδικες και ηθικά παράλογες κατηγορίες που του προσήψαν και κατ' επέκταση στην άδικη απόφαση της καταδίκης που εξέδωσε το δικαστήριο της Ηλιαίας. Ο Σωκράτης αν και γνωρίζει πως το δικαστήριο της Ηλιαίας έχει οδηγηθεί σε λανθασμένη κρίση με αποτέλεσμα να του επιβάλλουν άδικη ποινή, έπειτα από λογική εξέταση των επιχειρημάτων των Νόμων δεν διαφεύγει γιατί διαπιστώνει πως τα οφέλη που του παρείχε η συμφωνία που είχε κάνει τόσα χρόνια μαζί τους και η ασφαλής και ευτυχισμένη ζωή που έζησε μέσα σε μια έννομη πόλη όπως είναι η Αθήνα όλα αυτά

τα χρόνια, τον οδήγησαν στο συμπέρασμα ότι αξίζει να παραμερίσει το προσωπικό του όφελος, να σεβαστεί το νόμο, να μην τον θέσει σε κίνδυνο και να παραμείνει στο δεσμοτήριο. Παραμένει διότι ακολουθεί τον δρόμο της φιλοσοφικής ανυπακοής. Υπακούει όπως και στην *Απολογία* στον λόγο και επιλέγει να συνεχίσει τον σκοπό για τον οποίο είχε πληροφορήσει τους δικαστές πως δεν θα δεχόταν να τον αθώσουν αν του απαγόρευαν να ασκεί φιλοσοφία. Παραιτείται λοιπόν σιωπηλά και δέχεται την καταδίκη διότι είχε επιλέξει να αποσυρθεί. Υποστηρίζω πως σε αυτή την περίπτωση ο Σωκράτης υπακούει στο δαιμόνιον που κρύβει μέσα του, στον λόγο και όχι στους νόμους της πόλης. Δείχνει σεβασμό στο νόμο δεν υπακούει όμως σε αυτόν. Κάθε απλός πολίτης ο οποίος θα ερχόταν αντιμέτωπος με το θάνατο εξαιτίας μιας άδικης θανατικής ποινής, θα έδειχνε δειλία και θα προσπαθούσε με κάθε τρόπο όπως είναι φυσικό να πείσει για το αντίθετο και να σώσει τη ζωή του.

Ο Σωκράτης όμως από την αρχή του διαλόγου δεν είχε καμία τέτοια πρόθεση να αποδράσει αν και το δίκαιο ήταν αυτό, διότι γνώριζε πολύ καλά τι διακυβεύονταν με μία επικείμενη απόδρασή του, ξεπέρασε την σκέψη της κοινής λογικής, δεν έπραξε με κριτήριο την δικαιοσύνη και υπακούοντας στα επιχειρήματα του ορθού λόγου προτίμησε να θυσιαστεί. Δεν φοβόταν την άδικη καταδίκη όπως θα φοβόταν ένας κοινός άνθρωπος διότι πίστευε ότι για όσα και να τον κατηγορούσαν οι αντίπαλοί του, ακόμα και με τους ίδιους τους νόμους που τον έφεραν αντιμέτωπο εκείνος γνώριζε τι όφειλε να πράξει. Λειτουργήσε κατά την γνώμη μου αυτόνομα και υπάκουσε στο λόγο μέσα του. Απογοητευμένος από την καταδίκη του προτίμησε να αποσυρθεί. Αφού λοιπόν απαντήθηκε το ζήτημα της ασυνέπειας των δύο έργων του *Κρίτων* και της *Απολογίας* και καταλήξαμε στο συμπέρασμα πως τα δύο κείμενα αλληλοσυμπληρώνονται περνάμε λοιπόν έτσι στην τέταρτη και τελευταία ενότητα στην οποία θα εξετάσω τι οδηγεί τον Σωκράτη να παραμείνει και να θυσιαστεί. Που υπάκουσε τελικά ο Σωκράτης;

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

IV. Τι οδηγεί τον Σωκράτη στην τελική του επιλογή;

Στο κεφάλαιο αυτό θα ερευνηθεί πού υπάκουσε τελικά ο Σωκράτης την ύστατη ώρα, ενώ διακυβεύονταν η ίδια του η ζωή. Θα τονιστεί πως πρόκειται για συνέπεια στο λόγο που του υπέδειξε τι ήταν ορθότερο να πράξει από ηθικής άποψης και όχι στο νόμο. Αφού παρουσιαστούν οι σημαντικότερες απόψεις των μελετητών, θα υποστηριχθεί πως ο Σωκράτης επιλέγει να ακολουθήσει το μονοπάτι της φιλοσοφικής ανυπακοής.

Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά η Weiss με την άποψη της οποίας και συντάσσομαι: «Ο Σωκράτης είναι ένας ριζοσπαστικά ανεξάρτητος ηθικός εκπρόσωπος: οι ηθικές του επιλογές στηρίζονται μόνο στους δικούς του λογικούς συλλογισμούς με σεβασμό στη δικαιοσύνη.»¹⁶⁶ Ο Σωκράτης, είτε έδειχνε υπακοή στο νόμο είτε ανυπακοή, θα κατέληγε να πράξει αυτό που ο λόγος του θεωρούσε πιο δίκαιο και ανώτερο. Ο Σωκράτης αναφέρει στον *Κρίτωνα* : «Δεν είναι για πρώτη φορά τώρα, αλλά ανέκαθεν ήμουν ένας άνθρωπος τέτοιος που δεν πείθομαι από τίποτε άλλο μέσα μου, εκτός από τον λόγο ο οποίος, όταν τον συλλογιστώ, μου φαίνεται πως είναι ο καλύτερος»¹⁶⁷

Υποστηρίζεται λοιπόν πως ο Σωκράτης έπραξε αυτόνομα κατά την τελική του επιλογή. Υπάκουσε στον λόγο του και δεν δέχθηκε να αποδράσει από το κρατητήριο. Προκάλεσε ο ίδιος τον θάνατό του καθώς για εκείνον από την στιγμή που σύρθηκε σε δίκη με αβάσιμες κατηγορίες, συκοφαντήθηκε από τους συμπολίτες του, κατηγορήθηκε άδικα προσπαθώντας να αφυπνίσει τις συνειδήσεις των νέων της εποχής του και καταδικάστηκε εν τέλει από ένα μεγάλο μέρος του αθηναϊκού λαού σε θάνατο άδικα, φαίνεται σαν να είχε αποτύχει στην αποστολή του και στο σκοπό που έδινε νόημα στην ζωή του, δηλαδή στο να ασκεί την φιλοσοφία. Απογοητευμένος που δεν κατάφερε να αφυπνίσει τους Αθηναίους πολίτες και εκτιμώντας πως η ζωή μακριά από την πόλη της Αθήνας ενός κατατρεγμένου φυγά δεν συνάδει με τις πεποιθήσεις του και την προσωπικότητα του, τα λόγια και τα έργα του, αποφασίζει να αποσυρθεί και επιλέγει τον θάνατο. Αφήνοντας βέβαια σαν παρακαταθήκη στους

¹⁶⁶ Weiss, R. (1998). *Socrates Dissatisfied, An Analysis of Plato's Crito* Oxford University Press σελ. 2-8

¹⁶⁷ *Κρίτων* 46 b , Εισαγωγή-μετάφραση-σχόλια. Θ. Σαμαράς .

αθηναίους την διδασκαλία του, τα πιστεύω του και τις πεποιθήσεις του και δείχνοντας τους με την τελική του επιλογή πως αξίζει κανείς να εμμένει στις ηθικές του αξίες και τα πιστεύω του ως το τέλος της ζωής του.

Σημαντική παράμετρος της στάσης που επιλέγει να κρατήσει ο Σωκράτης απέναντι στο νόμο της πόλης αποτελεί η σχέση του με την δικαιοσύνη. Η στάση που επιλέγει να τηρήσει έχει άμεση σχέση με την δικαιοσύνη και το τι θεωρούσε ο Σωκράτης ηθικά δίκαιο. Πάνω σε ποια βάση λοιπόν και με ποια επιχειρήματα θεμελιώνεται από τον Σωκράτη η τελική του επιλογή να δείξει υπακοή στο νόμο παράλο που γνωρίζει ότι οι κατηγορίες εις βάρος του είναι αβάσιμες και άδικες; Δίνεται η εντύπωση πως υπακούει φαινομενικά στα επιχειρήματα των Νόμων υπέρ της υπακοής, διότι έχει έναν συγκεκριμένο στόχο. Να αναδείξει την αξία του να πράττεις δίκαια και σύμφωνα με τον νόμο ακόμα και αν γνωρίζεις πως το δικαστήριο έχει κρίνει λανθασμένα και έχει εκδώσει λανθασμένη και άδικη απόφαση εις βάρος σου. Οι Νόμοι αποσκοπούν να υπερασπίσουν την υπακοή και το σεβασμό στο νόμο της πόλης, ο Σωκράτης όμως υπερασπίζεται την δικαιοσύνη και την αλήθεια προσηλωμένος στις υπαγορεύσεις του δικού του λόγου.

Ο Σωκράτης θα μπορούσε να σωθεί, αφού οι φίλοι του είχαν την δυνατότητα να τον βοηθήσουν να αποδράσει, ωστόσο αρνήθηκε και ως νομοταγής πολίτης και αληθινός φιλόσοφος, περίμενε τον θάνατο ειρηνικά και γαλήνια, και ήπια το κώνειο, όπως πρόσταζε ο νόμος. Μία τέτοια ερμηνεία όμως μπορεί να είναι πειστική για εμάς;

Αρνήθηκε να δραπετεύσει γιατί πρέσβευε, ότι ο κάθε πολίτης πρέπει να υποτάσσεται και να συμμορφώνεται με την απόφαση που εκδόθηκε σύμφωνα με τους νόμους ακόμα και όταν την θεωρεί λανθασμένη; Και γιατί θεωρούσε πως η απείθεια στους νόμους της πόλης μπορεί πράγματι να οδηγήσει στην καταστροφή της; Σαφέστατα και δεν πείθει εύκολα αυτή η άποψη αυτή. Δείχνει τον απαιτούμενο σεβασμό στην πόλη και στους νόμους της, και υπακούει φαινομενικά στον νόμο της πόλης. Με αυτή του την απόφαση δεν στοχεύει να μετατρέψει τον θάνατό του σε ύψιστο παράδειγμα πολιτικής αρετής, όπως υποστηρίζουν πολλοί μελετητές, (καθώς αν και ο ίδιος γνώριζε πως η καταδίκη του ήταν άδικη και αβάσιμη, παρόλα αυτά επέλεξε να παραμείνει και να συμμορφωθεί με τους νόμους της πόλης του διότι για τον Σωκράτη είχε μεγάλη αξία να ζει μέσα σε μία ευνοούμενη πόλη). Υποστηρίζω πως στόχευε να αναδείξει στους Αθηναίους την αντίθεση του γεγονότος πως ο ίδιος σεβάστηκε τους νόμους τους, ενώ εκείνοι δεν σεβάστηκαν τις πεποιθήσεις του και τα

πιστεύω του και τον καταδίκασαν. Καταλήγω στη θέση πως ο Σωκράτης στόχευε να αναδείξει την κατάχρηση της ανώτατης εξουσίας, να γίνει φωτεινό παράδειγμα για το πόσο άδικο και καταχρηστικό μπορεί να υπάρξει ένα νομοθετικό σύστημα ή ακόμα και μία ολόκληρη κοινωνία όταν νιώθει πως απειλείται. Ο Σωκράτης έδειξε σεβασμό προς την νομοθετική εξουσία αν και η νομοθετική εξουσία δεν τον σεβάστηκε και τον καταδίκασε άδικα με αβάσιμες κατηγορίες. Σεβάστηκε την πόλη στην οποία ζούσε, σεβάστηκε τους θεσμούς της, όπως και το νομικό της σύστημα. Αλλά δεν υπάκουσε στο νομικό σύστημα της πόλης, υπάκουσε στο λόγο του. Δεν επιθυμούσε να γίνει παράδειγμα προς αποφυγήν και να κατηγορηθεί πως όλα όσα πρέσβευε στους μαθητές του περί ηθικής και περί σεβασμού απέναντι στο νόμο τα αναίρεσε χάριν προσωπικού οφέλους, για να σώσει την ζωή του. Αντιθέτως στόχευε να αφυπνίσει τους μαθητές του αλλά και τους νέους της πόλης και να προκαλέσει την κριτική τους σκέψη. Σέβεται λοιπόν τις κατηγορίες που του προσήψαν, σέβεται τις αρχές και τους νόμους της πόλης του, χωρίς όμως να τις ενστερνίζεται ουσιαστικά και ενδόμυχα.

Η αντίθεση βέβαια που δημιουργείται εδώ είναι τεράστια, καθώς σκοπεύει με αυτή του την στάση να ταρακουνήσει τους Αθηναίους αποδεικνύοντας με τις πράξεις του πως οι δικαστές δεν τον σεβάστηκαν και τον καταδίκασαν με αβάσιμες κατηγορίες και χωρίς λογικά επιχειρήματα, ενώ εκείνος και σεβάστηκε τους νόμους τους και τους υποστήριξε με λογικά επιχειρήματα αλλά και εν τέλει αδιαμαρτύρητα αποσύρθηκε. Νιώθει ίσως απογοητευμένος γι' αυτό το λόγο και παραιτείται με τον τρόπο του στοχεύοντας να δείξει την μεγάλη αδικία εις βάρος του. Δεν σταματά να λειτουργεί κατά την γνώμη μου αυτόνομα υπηρετώντας το αγαθό και το δίκαιο. Αυτό που οφείλουμε να πράττουμε σύμφωνα με τον Σωκράτη δεν είναι να καλλιεργούμε το σεβασμό προς το νόμο όπως υποστήριζαν οι Νόμοι, αλλά το σεβασμό προς το δίκαιο και ηθικό νόμο. Έπρεπε όμως να θυσιαστεί για να γίνει φανερό αυτό στους πολίτες της Αθήνας. Ένας σοφός άνθρωπος δεν θα άφηνε ποτέ το ηθικά ορθό στο έλεος της τύχης ούτε θα το εμπιστευόταν στη δύναμη της πλειοψηφίας. Συνεπώς καταλήγω πως υπάκουσε στον λόγο του και επέλεξε να αποσυρθεί.

Η Weiss¹⁶⁸ αναφέρει πως στον *Κρίτωνα* όταν οι Νόμοι ολοκληρώνουν το λόγο τους ο Σωκράτης παρακινεί τον πιστό του φίλο Κρίτωνα να εγκαταλείψουν το σχέδιο της απόδρασης και να πράξουν όπως προτείνουν οι Νόμοι, καθώς ο Θεός έτσι τους καθοδήγησε. Ο Σωκράτης δεν ισχυρίζεται ότι πρέπει να πράξουν έτσι, ούτε καθώς οι

¹⁶⁸ Weiss, R. (1998) *Socrates Dissatisfied*, Crito Oxford University Press σελ. 134-143

Νόμοι το επιβάλλουν, ούτε καθώς τα επιχειρήματα που παρέθεσαν οι Νόμοι υπέρ της υπακοής στους νόμους της πόλης τους οδήγησαν εκεί. Αλλά γιατί ο Θεός τους καθοδηγεί στο να μην αποδράσει. Άρα σε εκείνον που δείχνει την τελική υπακοή ο Σωκράτης είναι ο λόγος. Ας ερευνήσουμε τώρα τι υποστηρίζουν οι μελετητές γι' αυτή την παρότρυνση του Σωκράτη να εγκαταλείψουν το σχέδιο απόδρασης, καθώς ο Θεός έτσι τους καθοδήγησε. Ο Tyler¹⁶⁹ εκφράζει μία άλλη άποψη η οποία δεν θεωρώ πως είναι πειστική και αντιδιαστέλλεται με την άποψη πολλών μελετητών καθώς ταυτίζει τον λόγο των Νόμων με την εντολή του Θεού. Αναφέρει χαρακτηριστικά πως ο λόγος των Νόμων είναι η φωνή του Θεού, μία άποψη που κατά την γνώμη μου δεν φαίνεται ισχυρή καθώς, όπως έχω αναφέρει, ο Σωκράτης και οι Νόμοι φαίνεται να είναι αντίπαλοι και στο ύφος και στην ουσία. Την άποψη αυτή την υποστηρίζουν πολλοί μελετητές όπως οι Weiss¹⁷⁰, Strauss¹⁷¹, Brown¹⁷², και Young¹⁷³. Συγκεκριμένα υποστηρίζουν ότι οι Νόμοι είναι ρήτορες που υπερασπίζουν την απόλυτη αρχή των νόμων, ενώ ο Σωκράτης υπερασπίζει διαλεκτικά την αξίωση του ατόμου να εξασκήσει και να ακολουθήσει το δικό του λόγο με σεβασμό πάντα στη δικαιοσύνη. Ο Σωκράτης έχει στόχο ένα και μόνο πράγμα, να πράττει το ηθικά ορθό.

Ο Allen¹⁷⁴ υποστηρίζει πως ο Σωκράτης αναφέρεται στο τέλος του διαλόγου όχι στους θεούς αλλά στο Θεό υποδηλώνοντας πως αποσκοπεί να ξεχωρίσει τον θεό στον οποίο υπακούει ο ίδιος και τους θεούς στο όνομα των οποίων οι Νόμοι στο διάλογο επιβάλλουν στους πολίτες υπακοή. Ας θυμηθούμε ότι και στην *Απολογία* ο Σωκράτης προτίμησε να υπακούσει στο θεό παρά να υπακούσει στους νόμους της Αθήνας. Ο Vlastos αναφέρει πως ο Σωκράτης καταφέρνει και κάνει μια σπουδαία κίνηση μέσα από το υπερφυσικό πλαίσιο. Καταφέρνει να εκλογικεύσει τους θεούς κάνοντας τους ηθικούς. Ο Θεός του Σωκράτη μπορεί να είναι και υπερφυσικός και

¹⁶⁹ Tyler, (1862) *Plato's Apology and Crito*, New York: D. Appleton σελ. 180

¹⁷⁰ Weiss, R. (1998). *Socrates Dissatisfied, An Analysis of Plato's Crito*, Oxford University Press

¹⁷¹ Strauss, L. (1983). "On Plato's Apology of Socrates and *Crito*". Στο *Studies in Platonic Political Philosophy*, επιμ. Thomas L. Pangle. Chicago: University Press σελ. 38-66

¹⁷² Brown, H. (1992). "The Structure of Plato *Crito*". *Apeiron* 25:σελ. 67-82

¹⁷³ Young, C. (1974). "Socrates and Obedience" *Pronesis* :19 σελ. 1-19

¹⁷⁴ Allen. R. E. (1972). "Law and Justice in Plato's *Crito*", *Journal of Philosophy* 69, σελ.557-67.

λογικός εφόσον όμως είναι λογικά ηθικός. Και σε αυτό το σημείο ακριβώς σημειώνεται η μεγάλη καινοτομία της σωκρατική ηθικής όπως την αναλύσαμε και στο πρώτο κεφάλαιο. Ο θεός του Σωκράτη είναι αγαθός, μπορεί να προκαλέσει μόνο καλό, ποτέ κακό. Συνεπώς η άποψη του Allen όπως και της Weiss με βοηθάει να υποστηρίξω την άποψή μου πως ο Σωκράτης υπακούει στο ηθικά ορθό ως ένας κατεξοχήν ηθικός φιλόσοφος και ο Θεός που εννοεί στους διαλόγους δεν μπορεί παρά να είναι ένας αγαθός Θεός.

Ο Σωκράτης σύμφωνα με την Weiss δεν αναφέρεται τυχαία στο τέλος του διαλόγου στο Θεό. Είναι σαν να λέει στον Κρίτωνα πως δεν θα προσπαθήσει να αποδράσει όχι γιατί οι Νόμοι της πόλης του το επέβαλαν, ούτε διότι επιθυμεί να ακολουθήσουν το γράμμα του νόμου, αλλά γιατί ο Θεός τον καθοδήγησε προς αυτήν την απόφαση και αυτός που τον οδήγησε προς αυτήν την απόφαση δεν είναι άλλος από τον ορθό λόγο.

Συμπεραίνω λοιπόν πως ο Σωκράτης ήθελε να διατυπώσει κάτι πολύ βαθύτερο λέγοντας πως είχε μια φιλοσοφική αποστολή. Στόχευε να αποδείξει πως ο λόγος είναι αίτιος για όλα τα αγαθά που συμβαίνουν στην ζωή των ανθρώπων και σε αυτόν και μόνο πρέπει να υπακούμε γιατί μας οδηγεί πάντα σε ορθές κρίσεις. Γι' αυτό το λόγο διερευνά την έννοια του θεού όσο ακριβώς χρειαζόταν γιατί στοχεύει να την εναρμονίσει με τις ηθικές του απόψεις. Καταφέρνει έτσι με κριτήριο τον «λόγο» να θεμελιώσει την αυτονομία της ηθικής, διαχωρίζοντας το αγαθό από το θέλημα του θεού. Ο Σωκράτης καταλήγω πως δεν ταυτίζει αυτές τις δύο έννοιες αλλά τις διαχωρίζει δίνοντας προτεραιότητα στην κριτική σκέψη, στον λόγο.

Ισχυρίστηκε στον *Κρίτωνα*¹⁷⁵ πως αποδεχόταν ακράδαντα την αυθεντία του λόγου και πως καμία άλλη πηγή γνώσης όπως οι θεοί που πίστευε η κοινή πίστη δεν μπορούσε να τον ανταγωνιστεί γι' αυτό και καταδικάστηκε. Πίστευε λοιπόν στην λογική επιχειρηματολογία ως τον τελικό κριτή της αλήθειας όσον αφορά ισχυρισμούς τον τομέα της ηθικής. Υποστηρίζω λοιπόν ότι στην λογική επιχειρηματολογία στηρίζεται ο Σωκράτης όταν παίρνει την τελική απόφαση να παραμείνει στο δεσμοτήριο και να υποστεί την θανατική ποινή. Και ο ίδιος ο Σωκράτης το αναφέρει, πως από τίποτα άλλο δεν πείθεται εκτός από τον λόγο, τον οποίο εάν συλλογιστεί του φαίνεται ο καλύτερος από όλα. Προτιμά να θανατωθεί παρά να παρεκκλίνει από την αποστολή του να υπηρετεί τον λόγο. Και στον *Κρίτωνα* και στην *Απολογία* υπακούει στην καθοδήγηση του λόγου να εξασκεί την φιλοσοφία. Ο

¹⁷⁵ *Κρίτων*, 46 b

Σωκράτης λοιπόν είναι ευσεβής, όμως όχι με την έννοια που οι Νόμοι απαιτούν την ευσεβεία, δηλαδή ότι ένας πολίτης οφείλει να υπακούει στο νόμο με κάθε κόστος. Είναι ευσεβής διότι υπακούει στο λόγο και ασκεί φιλοσοφία για σκοπό της δικαιοσύνης. Καταφέρνει έτσι με κριτήριο τον «λόγο» να θεμελιώσει την αυτονομία της ηθικής, διαχωρίζοντας το αγαθό από το θέλημα του θεού. Η πίστη του Σωκράτη στην ανθρώπινη λογική μας επιτρέπει να τον κατατάξουμε στους ορθολογιστές. Ο Σωκράτης είχε, θα λέγαμε έναν ορθολογισμό καθαρό και απαλλαγμένο από καιροσκοπισμούς. Αυτού του είδους ο ορθολογισμός είναι το ακρογωνιαίο θεμέλιο για τον συνεχή αγώνα του ανθρώπου για την ορθή γνώση. Το θεμέλιο δεν μπορεί να είναι άλλο από την ανθρώπινη λογική, την ανθρώπινη διάνοια.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

V. Συμπεράσματα

Έπειτα από την εξέταση των επιχειρημάτων του Κρίτωνος οδηγούμαστε στο συμπέρασμα πως η σκοπιά του Σωκράτη και η σκοπιά των Αθηναίων, η καθεμία για λογαριασμό του δικού της δικαίου, διεκδικούν την ευθύνη της απόφασης για υπακοή ή για ανυπακοή στο νόμο της πόλης. Είτε πρόκειται για τη δικαστική απόφαση που φιλοδοξεί να υπερασπισθεί το περί δικαίου κοινό αίσθημα είτε για την απόφαση του Σωκράτη να μην υποταχθεί στον τρόπο σκέψης της εποχής του, να μην λυγίσει μπροστά στον θάνατο και να ακολουθήσει ως το τέλος του βίου του τον φιλοσοφικό τρόπο ζωής, η κάθε σκοπιά ευτυχεί μέσα στην υπαρκτική της περιπέτεια, να ερευνά την αλήθεια της ως την απόφαση για υπακοή ή ανυπακοή.

Οι Αθηναίοι ζητούν από τον Σωκράτη να δείξει υπακοή στα θεσπισμένα αξιώματα της πολιτείας της Αθήνας. Ο Σωκράτης όμως, κάτω από τη δύναμη της φιλοσοφίας, επιλέγει τον δικό του δρόμο, το δρόμο της φιλοσοφικής ανυπακοής. Στην απολογία του δηλώνει ρητά πως αν τον αθώωσουν με τίμημα να μην φιλοσοφεί, αυτός δεν θα υπακούσει και θα συνεχίσει να τους «ενοχλεί» φιλοσοφικά.¹⁷⁶ Και στον Κρίωνα πως δεν είναι για πρώτη φορά τώρα, αλλά ανέκαθεν ήταν ένας

¹⁷⁶ Απολογία 29 c - d, μετάφραση Θ. Σαμαράς

άνθρωπος τέτοιος που δεν πείθεται από τίποτε άλλο μέσα του, εκτός από τον λόγο ο οποίος, όταν τον συλλογιστεί, του φαίνεται πως είναι ο καλύτερος.»¹⁷⁷

Στο πρώτο κεφάλαιο αφού αναλύσαμε την ενασχόληση του Σωκράτη με τα ηθικά ζητήματα, και αναδείξαμε την καινοτομία του όσον αφορά το θέμα του αγαθού θεού με βάση κυρίως αποσπάσματα από τους Πλατωνικούς διαλόγους καταλήξαμε στο συμπέρασμα πως η καταδίκη του ήταν μια νόμιμη αλλά όχι μια ηθική καταδίκη και πως ο Σωκράτης με κριτήριο το «λόγο» θεμελίωσε την αυτονομία της ηθικής, διαχωρίζοντας το αγαθό από το θέλημα του θεού.

Στο δεύτερο κεφάλαιο αφού εστίασαμε στα τέσσερα κεντρικά επιχειρήματα του *Κρίτων*α υπέρ της πολιτικής υπακοής και αναδείξαμε τα λογικά κενά αυτών των επιχειρημάτων συμπεράναμε πως τα περισσότερα από τα επιχειρήματα του διαλόγου υπέρ της υπακοής στον νόμο, μπορούν να αμφισβητηθούν εξ αιτίας των λογικών κενών που εντοπίσαμε και να αναιρεθούν με πιο ισχυρά επιχειρήματα υπέρ της πολιτικής ανυπακοής στο νόμο. Καταλήξαμε πως ο Σωκράτης θα μπορούσε και να αιτιολογήσει με πειστικά και έγκυρα επιχειρήματα από τις ίδιες προκειμένες μια απόφαση υπέρ της ανυπακοής στο νόμο. Υποστηρίζαμε πως ο Σωκράτης με την άρνησή του να αποδράσει, δεν δείχνει υπακοή σε κάθε νόμο δίκαιο ή άδικο. Αντίθετα, από τα επιχειρήματα καταλήξαμε στο συμπέρασμα πως ένας πολίτης οφείλει να υπακούει μόνο σε εκείνους τους νόμους που ύστερα από λογική κρίση του φαίνονται ηθικά δίκαιοι και νόμιμοι και όχι σε κάθε νόμο που επιβάλλει η πόλη.

Στο τρίτο κεφάλαιο αφού εξετάσαμε δύο γνωστές περιπτώσεις από την *Απολογία* στις οποίες ο Σωκράτης αρνήθηκε να υπακούσει σε νόμους και έδειξε πολιτική ανυπακοή συμπεράναμε με βάση την ερμηνεία που υιοθετήσαμε, πως τα παραδείγματα αυτά ενισχύουν ακόμα περισσότερο την άποψη πως πίσω από την προσωποποίηση των Νόμων δεν βρίσκεται ο Σωκράτης και πως στον *Κρίτων*α ο Σωκράτης και οι Νόμοι είναι αντίπαλοι και στο ύφος και στην ουσία.

Εν κατακλείδι στο τέταρτο και τελευταίο κεφάλαιο μας απασχόλησε το ερώτημα: «Πού υπάκουσε τελικά ο Σωκράτης;». Αφού παρουσιάστηκαν οι θέσεις των μελετητών καταλήξαμε στο συμπέρασμα πως ο Σωκράτης σέβεται τον νόμο αλλά δεν υπακούει σε αυτόν. Δεν το πράττει διότι προκαλεί ο ίδιος τον θάνατό του απογοητευμένος από τη στάση των Αθηναίων και επιλέγει να αποσυρθεί. Διότι είναι ένας ριζοσπαστικά ανεξάρτητος ηθικός εκπρόσωπος και οι ηθικές του επιλογές

¹⁷⁷ *Κρίτων* 46 b, μετάφραση Θ. Σαμαράς

στηρίζονται μόνο στους δικούς του λογικούς συλλογισμούς με σεβασμό στη δικαιοσύνη. Είτε έδειχνε υπακοή στο νόμο είτε ανυπακοή, θα κατέληγε να πράξει αυτό που ο λόγος του θεωρούσε πιο δίκαιο και ανώτερο.

Οι Αθηναίοι καταδίκασαν τον πιο φιλοσοφημένο νου της αθηναϊκής κοινωνίας και εκείνος παρόλο ότι αδικήθηκε τους σεβάστηκε, σεβάστηκε τους νόμους τους, αλλά εν τέλει υπάκουσε στο λόγο. Προκάλεσε ο ίδιος τον θάνατό του καθώς για εκείνον από την στιγμή που οδηγήθηκε σε δίκη, συκοφαντήθηκε από τους συμπολίτες του, κατηγορήθηκε άδικα προσπαθώντας να αφυπνίσει τις συνειδήσεις των νέων της εποχής του να μην είναι φερέφωνα των πολιτικών αλλά να δημιουργήσουν κριτική σκέψη και καταδικάστηκε εν τέλει από ένα μεγάλο μέρος του αθηναϊκού λαού σε θάνατο άδικα, φαίνεται σαν να είχε αποτύχει στην αποστολή του και στο σκοπό που έδινε νόημα στην ζωή του, δηλαδή στο να ασκεί την φιλοσοφία. Απογοητευμένος που δεν κατάφερε να αφυπνίσει τους Αθηναίους πολίτες και εκτιμώντας πως η ζωή μακριά από την πόλη της Αθήνας ενός κατατρεγμένου φυγά δεν συνάδει με τις πεποιθήσεις του και την προσωπικότητα του, αποφασίζει να αποσυρθεί και επιλέγει τον θάνατο. Επέλεξε να επιστρέψει εκεί που ανήκει ένας πραγματικά ηθικά φιλόσοφος, στον νοητό κόσμο. Ο Σωκράτης αντικρίζει την καταδίκη ως μια συμβατική πράξη πειθαναγκασμού. Γι' αυτό επιβεβαιώνει την προσήλωσή του στη φιλοσοφική ανυπακοή.

Επιλέγει λοιπόν την ανυπακοή στο νόμο. Ποιο είναι όμως το ζητούμενο αυτής της ανυπακοής; Καταλήγω στο συμπέρασμα πως το ζητούμενο της ανυπακοής του Σωκράτη είναι η ηθική αυτονομία, η οποία αποτελεί την βασική επιδίωξη κάθε ανθρώπου. Το κέντρο δηλαδή όπου ο άνθρωπος αποφασίζει να μην εγκλωβίζεται μέσα στην πολιτική και κοινωνική σκοπιμότητα αλλά να θέλει να είναι αυτόνομος. Αυτό προσπάθησε ο Σωκράτης να διδάξει στους συμπολίτες του και τον καταδίκασαν για διαφθορά.

Αυτό σημαίνει πως η φιλοσοφική ανυπακοή του Σωκράτη σε συνδυασμό με την ηθική αυτονομία είναι η θεμελιώδης αρχή που αποτρέπει τον Σωκράτη – γενικότερα τον άνθρωπο– από δουλικές ηθικολογίες, για να τον στρέφει κυριολεκτικά στην αλήθεια της ύπαρξής του. Τον αποτρέπει πάντοτε με ορίζοντα τη ριζική κατανόηση του εαυτού, η οποία ενέχει ως δομικό στοιχείο την φιλοσοφική πορεία προς την ανυπακοή. Εν κατακλείδι ο Σωκράτης, τόσο στον *Κρίτωνα* όσο και στην *Απολογία*, αποδέχτηκε την πρόκληση της εποχής του και την ανήγαγε σε πρόκληση για τον εαυτό του και για τους άλλους. Δεν συμβιβάστηκε και δεν

υπάκουσε στην άδικη και παράλογη επιβολή των νόμων, αλλά ανέλαβε με παρρησία την πιο ριζοσπαστική φιλοσοφική αποστολή. Αυτή η αποστολή, όπως υποστηρίζει ο Φουκώ,¹⁷⁸ έμελλε να μετατρέψει την ελευθερία γνώμης και σκέψης από απλό πολιτικό δικαίωμα σε ηθική επιταγή ή αρχή, δυνάμει της οποίας επιτυγχάνεται η αυθεντική επικοινωνία των ανθρώπων.

¹⁷⁸ Φουκώ, Μ. (1991), «Πειθαρχική εξουσία και υποτέλεια», στο *Η μικροφυσική της εξουσίας*, Αθήνα, Ύψιλον.

Βιβλιογραφία Ξενόγλωσση

1. Allen, R. E. (1972). "Law and Justice in Plato's *Crito*", *Journal of Philosophy*: 69
2. Allen, R. E. (1980). *Socrates and Legal Obligation*, Minneapolis : University of Minnesota Press
3. Beard, M. (2011). "Classics Question Time" to reveal enduring lessons from the ancient world. University of Cambridge
4. Bostock, D. (1990). 'The Interpretation of Plato's *Crito*' *Phronesis* XXXV.1
5. Brickhouse, T.C. & N. D. Smith, (2002). *The Trial and Execution of Socrates: Sources and Controversies*. Oxford- New York
6. Brown, L. (2004). Did Socrates agree to obey the laws of Athens? " στο Karasmanis, V. (επιμ) *Socrates: 2400 years since his death (399 B.C. – 2001 A.D.)* (International Symposium Proceedings, 13-21 July 2001), 157-168, Athens.
7. Brown, H. (1992). "The Structure of Plato's *Crito*". *Apeiron* 25
8. Cartledge, P. (2009). *Ancient Greek Political Thought In Practice*, Cambridge: Cambridge University Press
9. Chappell, T.D.J *Socrates and Antigone: two ways not to be martyred*, Department of Philosophy, University of Dundee
10. Duff, R.A. (1982). "Socratic Suicide?", *Proceedings of the Aristotelian Society*
11. Grote, G.(1875) *Plato and the other Companions of Socrates*, London
12. Guthrie, W.K.C. (1969). *A History of Greek Philosophy, 3: The Fifth Century Enlightenment* Cambridge University Press
13. Hobbs, A (1996). Entries on Plato, Aristotle, *Greek Political Theory*, Socrates and the Sophists for the Concise Oxford Dictionary of Politics, Oxford University Press.
14. Kahn. (1988). "Pre- Platonic Ethics" 27- 48 στο Everson επιμ.1998. Everson, S . *Companions to Ancient Thought. 4 : Ethics*. Cambridge: Cambridge University Press
15. Kant I. (1970) "The Metaphysics of Morals", στο *Political Writings*, Cambridge,
16. Kraut, R. (1984). *Socrates and the State*, Princeton University Press

17. Kagan D. (2003). *The Peloponnesian War*, New York: Viking
18. Mosse, C. I. (1996). *Η δίκη του Σωκράτη*, I. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα
19. Raz, J. (1979). *The Authority of Law*, Oxford: Oxford University Press
20. Santas, G. (1979). *Socrates: Philosophy in Plato's Early Dialogues*. London :Routledge and Kegan Paul
21. Strauss, L. (1983). "On Plato's Apology of Socrates and *Crito*". *Studies in Platonic Political Philosophy*, επιμ. Thomas L. Pangle. Chicago: University Press
22. Stone, I.F. (1989). *The trial of Socrates*, London
23. Tyler, W. S. (1862). *Plato's Apology and Crito*, New York: D. Appleton
24. Vlastos, G. (1983). "The Socratic Elenchus" *Oxford Studies in Ancient Philosophy I*
25. Vlastos, G. (1991). *Socrates, Ironist and Moral Philosopher*. Ithaca, N.Y.
26. Wade, F. S. J. (1971). "In Defense of Socrates" *Review of Metaphysics*: 25
27. Weiss, R. (1998). *Socrates Dissatisfied, An Analysis of Plato's Crito* Oxford University Press
28. Wallace R. W. (2010). (Evanston, IL) «Socrates and Democratic Law: Plato's *Crito* and Apology».
29. Woozley, A.D. (1979). *Law and Obedience: The Argument of Plato's Crito*, Chapel Hill: University of North Carolina Press
30. Young, C. (1974). "Socrates and Obedience" *Pronesis* :19

Βιβλιογραφία Ελληνική

31. Βλαστός, Γ (1993). *Ειρωνευτής και Ηθικός Φιλόσοφος*, μτφ. Παύλου Καλλιγά, Εκδόσεις : Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα
32. Taylor, A.E., Πλάτων. *Ο άνθρωπος και το έργο του*, μτφ. Ι. Αρζόγλου, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 2000.
33. Τσούνα Β, (2010).«Η Διαθήκη του Σωκράτη προς τους Αθηναίους: Μία νέα ανάγνωση του Κρίτωνος»
34. Πανταζάκος Ν. Π. *Η φυσική θεολογία και το φυσικό δίκαιο στη φιλοσοφία των σοφιστών του 5^{ου} π. Χ αιώνα*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2006
35. Πλάτων, *Απολογία Σωκράτους, Κρίτων*, Εισαγωγή – μετάφραση – σχόλια Θ. Σαμαράς Θεσσαλονίκη: Ζήτρος, 2003
36. Πλάτων, *Τίμαιος*, Εισαγωγή - μετάφραση – σχόλια Β. Κάλφας, Αθήνα: Πόλις, 1995
37. Πλάτων, *Πολιτεία*, Εισαγωγή - μετάφραση – σχόλια Ν. Μ. Σκουτερόπουλος, Αθήνα: Πόλις, 2002
38. Πλάτων, *Ευθύφρων*, Εισαγωγή –μετάφραση-σχόλια Ν. Μ Σκουτερόπουλος , 1982
39. Πλάτων, *Γοργίας*. Εισαγωγή- μετάφραση-σχόλια. Σ. Τζουμελέας Αθήνα: Ζαχαρόπουλος.1939
40. Σάντας, Γ. Χ. (1997), *Σωκράτης: Η φιλοσοφία (του) στους πρώιμους διαλόγους του Πλάτωνα*, μτφ. Δ. Βούβαλη, «Ελληνικά Γράμματα».
41. Σοφοκλέους, *Αντιγόνη*, Κριτική και ερμηνευτική έκδοση Γ. Μαρκαντωνάτου, Αθήνα, 1991
42. Stone, I.F.: *Η δίκη του Σωκράτη*, μτφ. Σάσα Ταμβάκη, «Νέα Σύνορα», Αθήνα, 1991.
43. Στυλιανού, Α.(2006) *Θεωρίες του Κοινωνικού συμβολαίου, από τον Γκρότιους στον Ρουσσώ*, εκδ.Πόλις, Αθήνα, 2006
44. Φουκώ, Μ. (1991), «Πειθαρχική εξουσία και υποτέλεια», στο *Η μικροφυσική της εξουσίας* , Αθήνα, Ύψιλον.